

**Міністерство освіти та науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

**Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства**

**Кваліфікаційна робота
«Римське військо доби Республіки»**

**Спеціальність 014 Середня освіта (Історія)
Освітня програма «Середня освіта (Історія)»**

**Здобувача вищої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «бакалавр»
Войтовича Дениса Тарасовича**

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат історичних наук, доцент
Секо Ярослав Петрович

РЕЦЕНЗЕНТ:
кандидат історичних наук, доцент
Кіцак Володимир Миронович

Тернопіль 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1.....	8
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЕННЯ	8
РОЗДІЛ 2.....	17
СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ РИМСЬКОГО МАНІПУЛЯРНОГО ЛЕГІОНУ	17
2.1. Криза гоплітської фаланги та запровадження маніпул.....	17
2.2. Структура легіону та його матеріально-технічне забезпечення	27
2.3. Римський флот як допоміжний чинник римської армії	37
РОЗДІЛ 3.....	43
ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ РИМСЬКОГО ВІЙСЬКА.....	43
3.1. Військові реформи Гая Марія та тактико-організаційні зміни в легіоні	43
3.2. Склад армії та системи управління	47
РОЗДІЛ 4.....	55
МЕТОДИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕМИ «РИМСЬКЕ ВІЙСЬКО ДОБИ РЕСПУБЛІКИ».....	55
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	65

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Військова організація Стародавнього Риму була одним з визначальних чинників становлення та експансії римської держави, перетворення її з міста-держави на найсильніше політичне утворення античного Середземномор'я. У добу Республіки сформувалися основи організації, забезпечення та тактики війська, які гарантували римській армії перевагу над супротивниками та стали фундаментом для майбутнього розвитку військової справи Стародавнього світу. Дослідження цих процесів сприяє кращому розумінню механізмів функціонування республіканських інституцій, взаємозв'язку військової служби та громадянства, а також ролі армії у політичному житті римського суспільства.

Аналіз римського війська доби Республіки є важливим і в ширшому історичному контексті, тому що дає можливість простежити розвиток військових систем, зміну соціальної структури суспільства та вплив воєнних чинників на державотворчі процеси. Особлива актуальність цієї теми проявляється в умовах сучасних наукових дискусій щодо місця армії в суспільстві, цивільно-військових відносин та професіоналізації збройних сил, що дозволяє проводити історичні паралелі та виявляти загальні закономірності еволюції військових інституцій.

У методичному аспекті актуальність теми дослідження полягає у тому, що вивчення римського війська створює підґрунтя для формування цілісного уявлення про античну історію, сприяє розвитку аналітичного мислення та навичок роботи з історичними джерелами. Тема дозволяє розглянути питання військової історії, політичної організації та соціальних відносин у навчальному процесі. Це дає можливість краще зрозуміти закономірності історичного розвитку та сформулювати критичне осмислення ролі війни та армії в історії людства.

Об’єкт дослідження: військово-політичні та соціально-економічні процеси, пов’язані з формуванням, організацією та функціонуванням римського війська в добу Республіки.

Предмет дослідження: римське військо доби Республіки як інституція та соціально-політичне явище, що відображає розвиток військової організації, тактики та забезпечення армії у поєднанні зі змінами у римському суспільстві та державі.

Мета дослідження: проаналізувати становлення та розвиток римського війська доби Республіки, визначити основні етапи його еволюції, організаційну структуру, принципи комплектування й управління, а також з’ясувати його роль у трансформації внутрішньої політики Римської держави.

Завдання дослідження:

- проаналізувати ступінь наукового опрацювання проблеми римського війська доби Республіки у вітчизняній та зарубіжній історіографії;
- охарактеризувати основні етапи становлення та розвитку римської військової організації в республіканський період;
- визначити особливості структури, забезпечення та соціального складу римського війська;
- проаналізувати тактику, озброєння та військову дисципліну римської армії на різних етапах Республіки;
- виявити взаємозв’язок між розвитком римського війська та політичними й соціальними змінами у Римській республіці;
- запропонувати узагальнення щодо значення римської військової інституції для формування військової традиції та її впливу на подальший розвиток військового мистецтва.

Методи дослідження. Під час дослідження теми «Римське військо доби Республіки» було використано низку загальнонаукових і спеціально-історичних методів. Загальнонаукові методи (аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення) застосовувалися для опрацювання наукової літератури та джерел, узагальнення підходів до вивчення римської військової організації, а також

формування теоретичних висновків щодо її розвитку. Історико-хронологічний метод дав можливість простежити послідовність формування та розвитку римського війська – від громадянського ополчення ранньої Республіки до професіоналізації армії у пізній період. Історико-порівняльний метод використовувався для аналізу відмінностей між різними періодами розвитку римської армії, а також для зіставлення її з військовими системами інших античних держав. Історико-системний метод дозволив розглянути римське військо як складову ширшої соціально-політичної системи Римської республіки, виявити взаємозв'язок між військовими реформами, політичними процесами та соціальною структурою суспільства. Метод історичної реконструкції допоміг відтворити структуру, функціонування та повсякденне життя римського війська, а також особливості ведення воєн у добу Республіки.

Хронологічні рамки дослідження. Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 509 р. до н. е. до 27 р. до н. е. – час існування Римської республіки, впродовж якого відбувалося становлення, розвиток та перетворення римського війська. Початковою датою дослідження є час вигнання останнього римського короля, Тарквінія Гордого, та встановлення в Римі олігархічної республіки, що започаткувало формування громадянського ополчення як основи військової організації. Верхньою межею є встановлення принципату Октавіана Августа, що знаменувало завершення доби Республіки та перехід до професійної армії доби Імперії.

Ці хронологічні рамки дають можливість простежити еволюцію римського війська від громадянського ополчення ранньої Республіки до реформованої армії пізньої Республіки, зокрема зміни у структурі легіонів, матеріальному забезпеченні, тактиці ведення бойових дій і ролі війська в політичному житті держави. Особливу увагу у дослідженні цього періоду приділено головним етапам військових реформ, зокрема змінам, пов'язаним з діяльністю Гая Марія, які стали основою для формування професійної армії та мали значний вплив на подальший розвиток римської військової системи.

Наукова новизна і теоретичне значення кваліфікаційного дослідження. У дослідженні «Римське військо доби Республіки» здійснено комплексний аналіз становлення, організації та розвитку римської армії в період Республіки з урахуванням сучасних підходів історичної науки. Проаналізовано трансформацію принципів комплектування війська, його соціального складу та військової організації через призму соціально-економічних реформ у Римській державі.

У роботі виокремлено головні етапи реформування римської армії, пов'язані з військово-політичними викликами та внутрішніми кризами. Систематизовано наукові погляди щодо значення реформ Гая Марія, їхнього впливу на перехід від громадянського ополчення до професійної армії, а також зміну ролі війська в політичному житті Риму. Доведено, що еволюція військової організації була не лише наслідком війн, але й важливим чинником перетворень республіканських інституцій та посилення особистої влади впливових військових і державних діячів.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні наукових уявлень про взаємозв'язок військової організації, соціальної структури та політичного розвитку Стародавнього Риму. Результати дослідження дозволяють краще зрозуміти місце армії як інструменту не лише захисту держави та зовнішньої експансії, але й внутрішніх змін у суспільстві.

Практичне значення результатів дослідження. Результати дослідження мають практичне значення для професійної підготовки майбутнього вчителя історії. Зокрема, вони можуть бути застосовані у таких напрямках: при підготовці уроків з всесвітньої історії у темах, пов'язаних з військовою історією, соціально-політичними структурами античного світу, процесами формування державності та громадянських прав; для створення навчальних кейсів, інтерактивних завдань та позакласних заходів, спрямованих на формування критичного мислення, аналітичних навичок та здатності учнів оцінювати складні соціально-політичні процеси; при створенні міжпредметних

навчальних проєктів, пов'язаних з політичною культурою, правом, громадянським обов'язком та організацією суспільства.

Дослідження сприяє підвищенню фахової обізнаності майбутніх учителів історії у галузі політичної та військової історії, дозволяє формувати комплексне бачення історичних явищ, їхнього впливу на сучасні політичні та соціальні процеси, а також розвивати здатність до пояснення учням складних процесів становлення державності та військової організації.

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел (84 позицій).

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЕННЯ

Якісний історіографічний огляд має проводитися на багатьох рівнях осмислення джерел. Важливим є розрізнення античного розуміння та сучасних інтерпретацій історичних фактів, використання синтезу уже відомої інформації для отримання цілісної картини подій минулого та проведення вузькоспеціалізованих досліджень, а також уміння використовувати різні теоретичні та методологічні підходи для реконструкції історії Риму.

У роботі історіографію поділено на такі категорії: 1) класичні праці з історії Риму; 2) сучасна західна історіографія, у котрій виділено дві групи: книги з військової історії та загальні праці з історії Риму.

Праця Бартольда Георга Нібура «Римська історія» [46], написана у трьох томах, започаткувала нову добу у вивченні цієї теми та мала величезний вплив на загальне розуміння історії Риму. Окрім значних здобутків у вивченні соціальних та аграрних проблем Стародавнього Риму, цінність досліджень Нібура полягає у використаному ним методі. Недоліки античних джерел усвідомлювалися й до нього, але саме Нібур розвинув підхід «конструктивного скептицизму», який став основою методу критичного розгляду історичних джерел. Нібур продемонстрував, як аналізувати нашарування в джерелі, особливо в поетичній та міфологічній традиції, та як відкидати недостовірне, щоб виявити матеріал, на основі якого можна відновити історичні факти.

Важливим етапом у розвитку наукової думки про місце та роль війська у римському суспільстві стала праця «Римська історія» німецького історика XIX століття Теодора Моммзена [2]. Його робота, яка вийшла у трьох томах у 1854–1856 рр., охоплює період від заснування Риму до битви при Тапсі у 46 р. до н. е. Моммзен використовував критичний метод розгляду джерел, відкинувши старі підходи до античних джерел, характерні для доби Просвітництва. Особливу увагу у питанні римського війська Моммзен приділяв дослідженню розвитку військових інституцій, реформам та воєнним кампаніям. Слід зазначити, що

Моммзен писав свою роботу з погляду людини XIX ст., трактуючи певні особливості римських інституцій відповідно до тогочасних європейських уявлень. Це проявлялося також у його захопленні постаттю Юлія Цезаря, у якому він вбачав «рятівника Риму» від корумпованої римської олігархії. Моммзен також сформував традиційну думку про реформи Гая Марія як початок професіоналізації римського війська, хоча у сучасних дослідженнях ця ідея піддається сумнівам.

Особливе місце у сучасній історіографії дослідження римського республіканського війська посідає Адріан Голдсуорсі, доктор філософії з історії Оксфордського університету. Він є автором численних праць, присвячених римській військовій історії, таких як «Римська армія на війні: 100 р. до н. е. – 200 р. н. е.» [31], «Римське воєнне мистецтво» [32], «Пунічні війни» [33], «Канни: Найбільша перемога Ганнібала» [34], «Усе римське військо» [35] та «Цезар: життя колоса» [36]. Голдсуорсі є одним із найавторитетніших авторів з римської військової історії, а його праця «Усе римське військо» вважається однією з найкращих робіт, присвячених римській армії. У цій роботі він розглядає весь період існування римського війська – від громадянського ополчення Римської республіки до професійної армії доби пізньої Імперії. Голдсуорсі у своїй роботі поєднує археологічні відомості, античні джерела та зображувальний матеріал, що робить її однією з найважливіших праць на цю тему. Водночас у своїх працях історик схильний до узагальнень, а в деяких суперечливих питаннях, як, наприклад, щодо значення реформ Гая Марія, він дотримується традиційної точки зору, хоча визнає її критику.

Джеремі Армстронг із Оклендського університету у своїй праці «Війна та суспільство у ранньому Римі: від воєначальників до полководців» [6] пропонує цілком новий погляд на раннє римське військо. Головною його тезою є ідея про те, що римське суспільство VI–IV ст. до н. е. перетворилося з об'єднання воєначальників, які воювали заради власного зиску, на громадянське ополчення, що воює заради спільної мети. Армстронг відкидає елліноцентричні моделі, за якими римська армія ранньої Республіки є звичайною гоплітською

фалангою грецького типу, і натомість пропонує реконструкцію військової організації, яка базується на кланових структурах. Утім, теза Армстронга про «воєначальників» як основних дійових осіб ранньої військової історії Риму викликає певні питання, зважаючи на те, що значна частина його реконструкції спирається на традиційні джерела, які він ставить під сумнів.

Майкл П. Фронда, доцент Університету Макгілла, є автором монографії «Між Римом та Карфагеном: Південна Італія у часи Другої пунічної війни» [30]. На перший погляд ця робота присвячена дипломатії, але вона має також велике значення для розуміння функціонування союзних італійських армій, які були частиною консульських військ. Фронда висвітлює у своїй роботі неоднозначність відносин Риму та його союзників, різні чинники (політичні, дипломатичні, економічні, військові), які вплинули на рішення окремих італійських общин підтримати Рим чи перейти на бік Ганнібала після битви при Каннах. Його робота є зразком сучасного підходу до дослідження історії війни не лише через військові дії, але й через систему відносин між державами та общинами.

У своїй праці «Воїни та срібло: мобілізація ресурсів у добу римських завоювань» [56] Майкл Дж. Тейлор, доцент Університету в Олбані, пропонує порівняльний аналіз військової мобілізації та фінансових систем Римської республіки, Карфагена, Антигонідської, Селевкідської та Птолемеїської держав. Тейлор стверджує, що хоча Рим був найбільшій з цих держав, він зміг провести найбільшу мобілізацію людських ресурсів завдяки своїй унікальній системі громадянства, колоній та союзницьких договорів. Це дає новий погляд на причини успіху Риму, які полягали у традиціях його суспільства. Важливість роботи Тейлора полягає у використанні ним кількісного аналізу та порівняльного підходу до дослідження військової організації Риму.

Майк Добсон у своїй праці «Армія Римської республіки» [19] зосереджується на функціональних аспектах римського війська, особливо на дослідженні польових таборів. Його робота є детальним дослідженням римських таборів, описаних Полібієм. Добсон поєднує античні літературні

описи із археологічними матеріалами з Іспанії, що дає можливість зіставити теоретичні відомості, надані Полібієм з реальними фактами.

Нік Філдс є автором багатьох робіт серії Osprey Publishing, серед яких можна виділити «Легіонер Римської республіки 298–105 рр. до н. е.» [28] та «Римський легіонер часів Цезаря 58–50 р. до н. е.» [27], а також низку книг про видатних римських полководців. Праці Філдса, хоч і орієнтовані на широку аудиторію, ґрунтуються на науковій базі, і є цінними джерелами для розуміння спорядження, тактики й повсякденного життя римських воїнів.

Важливе місце у сучасній історіографії римського війська займає французький історик Франсуа Кадіу, професор Університету Бордо-Монтень. У його праці «Уявна армія: солдати-пролетарії у римських легіонах останнього століття Республіки» [10] вперше зроблено спробу системно спростувати усталену думку про «пролетаризацію» римської армії після реформ Гая Марія. Він стверджує, що «постмаріанська армія» є історіографічною вигадкою, яка існує лише в уявленнях сучасних дослідників. Проаналізувавши відомі джерела, Кадіу вказує, що надійних свідчень про масовий призов найбільш бідних громадян до легіонів у пізньореспубліканський період практично немає. Більше того, військо громадян-пролетарів, яке сучасна історіографія вважає головною причиною повалення республіканського ладу, є фактично уявною армією. Праця Кадіу радикально переглядає одне з головних положень історії римського війська кінця Республіки та дає можливість переосмислити багато усталених тверджень про маріанські реформи та зв'язок між армією та політичною кризою пізньої Республіки.

Міхал Норберт Фаща [26], польський історик Сілезького університету у Катовіце, є представником польської школи досліджень римського республіканського війська. Серед його робіт варто згадати дослідження центуріонів пізньої Республіки, питань військової дисципліни та психології римських воїнів. Фаща пропонує переглянути усталені уявлення про «ідеального» легіонера, які закріпилися в історіографії з XIX ст., і закликає враховувати погляд самих рядових воїнів, які, як він зауважує, мали власні

погляди на дисципліну та обов'язки, що відрізнялися від уявлень офіцерського складу. Фаца також звертає увагу на питання військової психології і, наслідуючи польського дослідника – Адама Зюлковського, використовує психологічний підхід до римської військової історії. Роботи Фаци є важливими для розуміння соціальних та психологічних аспектів життя римського воїна, які раніше залишалися поза увагою наукових кіл.

Окремо розглянемо загальні праці з римської історії, котрі розкривають загальний контекст, у межах якого відбувалося реформування римського війська. Праця Мері Берд «SPQR: Історія Давнього Риму» [1] є одним з найзначніших сучасних досліджень, присвячених історії Риму від ранньої доби до періоду імперії. Берд розглядає римську історію як складний процес формування суспільства, державних інституцій, громадянської ідентичності та імперської влади. Праця має важливе значення в історіографії Стародавнього Риму, оскільки поєднує узагальнюючий виклад із сучасними методами аналізу джерел і проблем античної історії. Мері Берд відходить від традиційного зображення Риму лише через постаті великих політиків і полководців. Значну увагу вона приділяє функціонуванню римської політичної системи, становищу громадян і тому, як змінювалося розуміння влади, права, свободи та відчуття приналежності до римського народу.

Важливий внесок у дослідження римського війська здійснив також британський історик Тімоті Корнелл, професор Манчестерського університету та автор фундаментальної праці «Витоки Риму: Італія та Рим від доби бронзи до Пунічних війн» [15]. Це найвпливовіше дослідження ранньої історії Риму. Корнелл використовує археологічні дані останніх десятиліть у поєднанні з літературною традицією для формування нового погляду на військову організацію Риму. Особливо важливою є частина його праці, присвячена реформам Сервія Тулія та переходу від царської гоплітської фаланги до раннього маніпулярного устрою. Корнелл критично ставиться до традиційного образу раннього Риму, який подають Лівій та Діонісій Галікарнаський, але, водночас, не відкидає сформовану літературну традицію.

Відзначимо також праці Майкла Гранта [37], Гері Форсайта [29], Роберти Стюарт [55], Ентоні Еверіта [25]. Значний фактичний матеріал зібрано у фундаментальному виданні «Кембриджська історія давнього світу» (7 том, 2 книга) [57]. Вони суттєво розширили джерельну базу дослідження завдяки представленим археологічним, нумізматичним та епіграфічним даним, а також пропонують нові методологічні підходи – порівняльного аналізу, військової психології, теорії міжнародних відносин.

Українська історіографія цієї проблеми поки що представлена переважно окремими статтями та узагальнюючими працями. Окрім низки цінних статей українських дослідників, насамперед М. Олійника [3; 4] та О. Стадника [5], монографічних досліджень, присвячених цій темі, у вітчизняній історіографії суттєво бракує. Однак це створює простір для подальшої наукової роботи, спрямованої на дослідження найновіших зарубіжних здобутків та їхнє інтегрування у вітчизняний науковий дискурс.

Окрім цих робіт, в українській історичній науці тема римського війська іноді з'являється у роботах загального характеру, присвячених історії античного світу або історії воєнного мистецтва. Водночас монографічних досліджень саме римського війська у вітчизняній історіографії є досить мало, а тема загалом висвітлюється лише в окремих статтях та розділах узагальнюючих праць.

Одним зі складних моментів при дослідженні теми є нерівномірність джерельної бази. Якщо про часи середини або пізньої Римської республіки та становище римської армії у ці періоди ми можемо сказати відносно багато, то відомості про події доби повалення монархії та проголошення Республіки і її перші століття є радше поєднанням невеликої кількості реальних фактів та археологічних знахідок з напівлегендарними або навіть міфічними історіями. Важко стверджувати щось напевно про тогочасну військову організацію, призов у військо, дисципліну, військові навички воїнів, а також тодішній вплив армії на перетворення у римському суспільстві. Складним є також дослідження окремих частин військової історії Риму, як, наприклад, діяльність його

військових адміністрацій, оскільки більше відомостей про такі особливості ми маємо лише від доби принципату.

Джерельну базу дослідження можна поділити на три категорії: 1) загальні праці з римської історії; 2) біографічні праці; 3) військова історія.

«Загальна історія» Полібія [63] дає нам найбільше відомостей про те, яким було військо та його становище у період середини Римської республіки. Особливо важливою є VI книга, у якій він досліджує римську конституцію та описує військо, критерії призову та порядок його проведення, внутрішній поділ легіону на різні роди військ та підрозділи, такі як гастати, принципи, тріарії та веліти. Водночас сучасна історична наука скептично ставиться до певних положень у його роботі. Новітні інтерпретації наголошують, що Полібій використовував цілісний підхід для обґрунтування успіху Риму, а сучасний британський історик Майк Добсон зауважує певні моменти, наприклад, опис римського табору Полібієм є частиною ширшого аргументу про римський порядок і ефективність. Тому, хоча праця Полібія загалом є незамінною при дослідженні римського республіканського війська, варто пам'ятати, що сам Полібій писав «Загальну історію» як аналіз причин становлення Риму як панівної держави Середземномор'я.

Праці Тіта Лівія [61] та Діонісія Галікарнаського [60] дають фундаментальне розуміння історії Римської республіки. «Історія від заснування міста» Тіта Лівія стала класикою вже в добу Античності, а її значення для історичної науки залишається актуальним донині. Вцілілі книги, з 1 по 10 та з 21 по 45, дають відомості про ранні республіканські інституції Риму та значні військові конфлікти III–II ст. до н. е. У праці Діонісія Галікарнаського, «Римські старожитності», розповідається про Рим від часів його заснування до Першої пунічної війни і, разом з працею Лівія, вони є одними з найцінніших джерел історії раннього Риму, хоча варто зауважити, що Діонісій має досить виражену проримську позицію при описі подій. На практиці, праці Тіта Лівія та Діонісія Галікарнаського розглядаються як інтерпретація історії Риму у добу ранньої Імперії.

Інші античні автори спеціалізувалися на окремих моментах римської історії. Плутарх у своїй праці «Порівняльні життєписи» [62] подає біографії воїнів, законодавців, ораторів та державних діячів, і висвітлює їх як зразків для наслідування. Особливо цінними для дослідження історії римського республіканського війська є описи таких постатей, як Камілл, Марцелл, Фабій, Марій, Сулла, Помпей, Цезар та брати Гракхи, хоча більшу увагу Плутарх приділяє морально-етичним та біографічним моментам їхнього життя, а не суто історичній розповіді.

Праці Юлія Цезаря, а саме «Записки про громадянську війну» [58] та «Записки про війну з галлами» [59], дозволяють нам розглянути становище римського війська у другій половині I ст. до н. е. та його роль у подіях, які призвели до падіння Республіки. Цезар дає детальний опис своїх кампаній у Галлії та перебігу громадянської війни, завдяки чому ми можемо дослідити природу командування, логістики, інженерії, морального духу та ведення війни в останні десятиліття Римської республіки.

У своїй праці Саллюстій [64] описує події війни проти царя Югурта у Нумідії у 112–106 рр. до н. е. Головною її ідеєю є моральний занепад Риму. Саллюстій, ймовірно, спирався на загальну анналістичну історію того часу, а також на автобіографії Марка Емілія Скавра, Публія Рутулія Руфа та Сулли. Цінність праці полягає у виведенні Марія та Сулли на римську політичну арену, а також у висвітленні початку їхнього суперництва.

Загалом у своїх працях античні історики та інші діячі розглядають історію Риму з різних перспектив. Полібій пояснює становлення Риму як наймогутнішої держави Середземномор'я, Лівій прагне зберегти пам'ять про минуле, Діонісій намагається легітимізувати міфічні частини історії Риму, Плутарх розглядає моральні цінності великих постатей, Цезар описує історичні події через призму своєї діяльності, Саллюстій звертає увагу на політичний та моральний занепад. Цілісний образ римського республіканського війська складається лише за умови синтезі відомостей з їхніх історичних праць з нелітературними джерелами.

Проблема історії римського війська доби Республіки, його ролі у розвитку соціальних та політичних змін у римському суспільстві має досить значну базу досліджень, одними з найперших яких були праці античних істориків, таких як Полібій, Тит Лівій, Діонісій Галікарнаський, Саллюстій, Плутарх, а також праці політичних діячів, наприклад «Записки...» Юлія Цезаря. У своїх працях вони розглядають римське військо як один з чинників соціально-політичного розвитку Риму та як ключовий фактор у його становленні як наймогутнішої держави античної Європи у політичній, військовій, економічній та культурній сферах.

РОЗДІЛ 2.

СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ РИМСЬКОГО МАНІПУЛЯРНОГО ЛЕГІОНУ

2.1. Криза гоплітської фаланги та запровадження маніпул

Упродовж перших кількох століть існування Риму його розширення в регіоні Лацію було досить неспішним. Населення міста було нечисленним, а військові конфлікти не відзначалися масштабністю бойових дій. Частими були війни проти сусідніх міст-держав, під час яких невеликі армії ополчення під командуванням аристократа здійснювали набіги на поселення або ж захищалися від таких нападів [29]. Про часи до кінця III ст. до н. е. відомо доволі мало, оскільки самі римляни почали активно цікавитися збереженням своєї історії лише після цього періоду, і навіть тоді більшість відомостей про ранні роки Риму мали, в кращому разі, напівлегендарний характер. Історія Риму, пов'язана з царським періодом та заснуванням Республіки, найімовірніше, є поєднанням реальних історичних подій та сюжетів римської усної традиції. Тому впевнено стверджувати, що Ромул був царем-засновником міста і що саме ним було створено римську царську охорону з 300 воїнів – целери – просто неможливо, оскільки навіть такі історики Античності, як Тіт Лівій та Діонісій Галікарнаський, чиї праці були написані у I ст. до н. е., не мали достатньо надійних джерел про ці часи.

Певне розуміння озброєння та іншого спорядження, яке використовувалося в цю добу Римської держави, ми можемо отримати завдяки археологічним знахідкам. Зброя із заліза лише поступово прийшла на зміну бронзовим списам, клинкам та мечам. Шоломи різнилися виглядом, але в ці часи вони здебільшого захищали лише верхню частину голови, і значного захисту обличчя чи шиї у них ще не було. Цікавою є форма шолома культури Віланова, попередника етрусської цивілізації, який складався з двох частин, а з'єднання було прикрашене високим гребенем [15]. Обладунки були досить простими та зазвичай складалися з металевих грудних пластин. Зважаючи на те, що багато з

цих археологічних знахідок були виявлені саме у похованнях, слушно припустити, що далеко не всі з цих речей були поширеними у використанні. Ці предмети могли належати заможній людині, або ж бути спеціально обраними чи створеними для поховання. Прикладом можуть слугувати італійські бронзові щити, які не могли використовуватися в бою, оскільки метал був надто тонкий, щоб витримати удари, і це означає, що вони були призначені для церемоній або тих самих поховань. Вони також могли бути створені за зразком більш практичних, дерев'яних щитів, але, з огляду на те, що жоден з таких не дійшов до наших часів, невідомо, як саме вони мали б виглядати. Так само важко стверджувати, скільки воїнів у загоні володіли мечами та щитами, а також наскільки багато було таких загонів.

До кінця IV ст. до н. е. римське військо складалося з гоплітів, з яких формувалися фаланги. Такий тип будови війська став поширеним на Італійському півострові завдяки грецьким колоністам [12]. Гопліти були важкоозброєною піхотою зі списами, а їхня назва походить від їхнього щита, гоплона – круглого дерев'яного щита діаметром 90 см, покритого листом бронзи. Ці щити надавали значний захист, але були досить важкими, через що окрім рукоятки, цей щит мав також шкіряне або бронзове кріплення для передпліччя по центру, яке називалося порпакс. Окрім цього обладунками гопліта були: бронзовий шолом, деякі з яких також захищали обличчя; бронзова анатомічна кіраса або ліноторакс, який складався з кількох шарів лляної тканини; поручі для захисту рук; птеруги – шкіряні смуги для захисту стегон; наголінники, які прикривали коліно та гомілку воїна. Головною зброєю гопліта був спис, довжиною приблизно у 2–3 м, вагою у 1–2 кг та діаметром до 5 см. Цей спис використовувався як колюча зброя, а не для метання, та мав на іншому кінці бронзовий загострений вток, який можна було використати, якщо зламалося вістря [28]. Гопліти також носили короткі мечі колючо-рублячого типу.

Під час бою гопліти билися у зімкнутому лінійному строю, де кожен воїн міг бути прикритим з незахищеної сторони щитом того, хто стояв праворуч

[43]. Після наближення до ворожої лінії вони розпочинали бій, використовуючи списи, а тому залишалися за кілька кроків від формацій супротивників. Незважаючи на те, що обладунки та щит давали гопліту хороший захист, бій на короткій дистанції залишався досить небезпечним для воїна, особливо якщо ворожа сторона мала подібне спорядження та агресивний стиль ведення бою [12].

Фаланги гоплітів з'явилися приблизно у VIII ст. до н. е. у Греції. Найбільше втрат за такої формації зазнавав фронт, через що фаланги мали бути досить глибокими. Зазвичай було не менше 8 рядів гоплітів, хоча у деяких випадках число рядів доходило до 40. Воїни у другому ряді іноді мали можливість атакувати противника списками з-за спини тих, хто стояв у першому ряді, а також вони заміщували втрати [43]. Наступні ряди не могли вступити у бій за такої побудови, а тому виконували роль моральної підтримки, оскільки ряди гоплітів позаду перших двох рядів могли лякати супротивника своєю кількістю та змусити його відступити. Окрім цього присутність решти рядів унеможливлювала втечу для тих, хто бився у фронті фаланги. Така щільна формація могла розпастися лише за умови, що ті, хто стоїть в останньому ряді, спробують утекти, через що чим глибша була фаланга, тим вона була більш стабільною.

Фаланга була формацією для масштабних боїв великих, щільних рядів військ. За таких умов роль кожного воїна ставала більш рівноцінною, а окремі прояви хоробрості аристократів, які бажали здобути славу, відходили на другий план [6]. Прийняття такого бойового строю Римом та іншими містами означало зміну не лише у військовій структурі, але й у суспільстві та політичному становищі населення. Кожен воїн мав сам забезпечити себе спорядженням, яке було досить дорогим, а це означало, що людина повинна володіти певною власністю для того, щоб бути частиною такого війська [15]. Тому гоплітами переважно ставали землевласники, які завдяки прибутку зі своєї землі могли дозволити собі кращу зброю, обладунки та інше військове спорядження. Поява фаланг стала ознакою розвитку Риму і того, що значна частка його населення

тепер володіла землею. Політичний вплив людини в цей час міг визначатися не лише за її походженням, але також за її військові досягнення, а оскільки землевласники стали важливою частиною армії, їхній вплив ставав дедалі більшим.

Утім фаланга була формацією для заздалегідь запланованих битв у відкритій місцевості. Значною мірою це проявлялося у спорядженні гопліта, хоча важке озброєння воїнів не означало, що вони не можуть використовувати інші стратегії. Навіть після прийняття фаланг Рим все ще залишався невеликою общиною та продовжував здійснювати набіги та напади невеликими військовими загонами на сусідні міста-держави [43].

Прийняття Римом фалангового бойового строю традиційно пов'язують із зустріччю римлян у бою з етрусками, які першими перейняли цю формацію завдяки своїм зв'язкам з грецькими колоністами. Коли саме Рим почав використовувати цей бойовий стрій, точно невідомо, особливо зважаючи на те, що перехід від малих аристократичних загонів до фаланги, яка складалася з римських громадян, був досить поступовим процесом. Першим значну реформу війська, на думку римлян, здійснив їхній шостий цар, Сервій Тулій (578–534 рр. до н. е.). Хоч існування Сервія Тулія є предметом суперечок, залишки ранньої військової організації були частиною структури Центуріантної коміції до кінця Римської республіки. Тит Лівій та Діонісій Галікарнаський дають детальний опис реформ Сервія Тулія, з незначними відмінностями у своїх версіях. Був проведений майновий ценз усіх дорослих громадян чоловічої статі та відбулася оцінка їхньої власності, після чого їх було поділено на різні класи. Лівій підкреслював важливість цього поділу для римського суспільства: «Він взявся за найважливіше діло у час миру. Як Нуму Помпілія пам'ятають як творця релігійних законів, так і Сервія славитимуть як того, хто поділив народ на класи за гідністю та статками. Розпочав він перепис, добру справу, що заклала підвалини майбутньої могутньої держави, завдяки чому обов'язки, у часи миру чи війни, відтоді не були однаковими для кожного громадянина, а відповідали

його майновому становищу» [65]. Ці класи далі ділилися на центурії, які склалися приблизно зі 100 осіб.

До 1-го класу належали особи із статками від 100 000 асів. Маючи значні статки, вони могли дозволити собі якісне спорядження: шолом, кірасу, наголінники, круглий щит, спис та меч. 1-й клас складався з 40 старших центурій (чоловіки віком від 46 до 60 років) та 40 молодших центурій (чоловіки віком від 17 до 45 років). Громадяни, які увійшли до 2-го класу, повинні були володіти майном принаймні на 75 000 асів. Їхнє спорядження було дещо скромніше, ніж у 1-го класу, та складалося з шолома, овального щита, наголінників, списа та меча. У цьому класі було 10 старших та 10 молодших центурій. 3-й клас володів власністю вартістю від 50 000 асів. Зі спорядження вони могли дозволити собі шолом, овальний щит, спис та меч. До 4-го класу належали громадяни, які мали 25 000 асів та більше. Зі спорядження вони носили спис та меч, а також, згідно з Лівієм, овальний щит. 5-й клас складався з тих, чия власність становила принаймні 11 000 асів [66; 67]. Зазвичай вони виконували роль пращників, тому їхньою зброєю була праща, каміння й іноді короткі металеві списи. Загалом було 170 центурій із усіх п'яти класів, які становили піхоту римського війська. 18 центурій вершників становили римську кінноту. Окрім них були дві центурії інженерів, дві центурії музикантів, а також одна центурія пролетаріїв, яка складалася з громадян, котрі не мали землі та не могли забезпечити себе навіть найпотрібнішим спорядженням, через що вони не були зобов'язані служити у війську.

Кожен клас був зобов'язаний забезпечити себе спорядженням самостійно, тому аристократи з найзаможнішого класу, еквіти або вершники, який складався з 18 центурій, формували римську кавалерію [15]. 1-й клас складався з повністю екіпірованих гоплітів, що дає підстави вважати, що саме з цього класу формувалися перші фаланги, а наступні класи ставали частиною цієї формації через поступовий приріст населення Риму та примноження його достатку.

Відмінності в спорядженні між класами з 1-го по 3-й, або навіть 4-й, були занадто незначними, щоб становити якусь вагому відмінність у їхній військовій ролі [48]. Незрозумілою є також причина, чому більшість населення було б віднесено до другого найбагатшого класу, зважаючи на те, що чисельність піхоти з 1-го класу майже дорівнювала кількості піхотинців з решти класів. Найімовірніше, Лівій та Діонісій, через нестачу джерел про цей період, намагалися відтворити стару систему, використовуючи вже відому їм структуру Центуріантної коміції [29]. Римське суспільство вважало, що чим багатша людина, тим більше значення мав її голос у політичному житті держави, через що 1-й клас мав найбільшу кількість центурій, а самі центурії склалися з меншої кількості громадян, ніж центурії інших класів. Тому, коли центурії вершників та 1-го класу мали однакові погляди щодо чогось, їхнє рішення ставало остаточним.

Реформи Сервія Тулія вказують на сильний взаємозв'язок між громадянством, власністю та військовою службою. Цей взаємозв'язок може слугувати доказом того, що вже в ті часи римська армія складалася зі значної кількості гоплітів [15]. Точний опис римського війська ми можемо отримати лише в часи середини Римської республіки.

Перебудова римського війська від фалангового строю, запозиченого у греків та етрусків, до маніпулярної системи відбулася в період Самнітських війн. Маніпули почали застосовувати приблизно у 315 р. до н. е. під час Другої самнітської війни. Воєнні дії точилися на пересіченій місцевості Самнію, де традиційна фаланга гоплітів виявилася малоефективною.

Важливою подією Другої самнітської війни стала битва в Кавдинській ущелині у 321 р. до н. е. Самнітський полководець, Гай Понтій, дізнавшись, що римське військо знаходилося неподалік Калатія, містечка за 10 км на південь від Капуї, відправив десятьох солдатів під виглядом пастухів, кожен з яких мав повідомити римлянам, що самніти взяли в облогу містечко Лучера в Апулії (регіоні на півдні Апеннінського півострова). Римські полководці, повіривши цим новинам, відправилися зі своїми військами до Лучери. Щоб скоротити

шлях, вони пішли через Кавдинську ущелину, вузький гірський перевал поблизу Беневенто. Йдучи колоною, римські війська, наближаючись до виходу з ущелини, помітили, що його було перекрито. Коли ж вони поверталися до входу в ущелину, їх вже чекали самнітські війська. Самніти намагалися знайти рішення, як діяти далі, тому було вирішено написати листа батьку Гая Понтія, Гереннію, самнітського державного діяча, який, з огляду на свій вік, відійшов від політики та військової справи, але залишався впливовою особою у самнітському суспільстві, чия мудрість визнавалася багатьма. Геренній спершу відповів, що римлян потрібно якнайшвидше відпустити неушкодженими, але полководці самнітського війська вирішили не прислухатися до цієї поради. У другому листі батько Гая Понтія писав, що усіх полонених римлян треба вбити. Зважаючи на очевидну суперечливість цих настанов, самніти вирішили запросити Гереннія з'явитися на військовій раді. Після свого прибуття він пояснив, що якщо вони відпустять римлян – вони будуть у боргу перед самнітами, але якщо вбити кожного з них, то Рим перестане бути загрозою на багато десятиліть. Понтій та інші самнітські полководці, бажаючи поставитись до римлян так, як належить ставитись до переможених у війні, запитали, чи немає іншого шляху, на що Геренній відповів, що будь-яке інше рішення було б недалекоглядним та залишило б римлян з бажанням помсти та достатньо сильними, щоб відновити конфлікт: «Така політика ні союзників нам не здобуває, ні ворогів не позбавляє. Залиште живими людей, яких ви озлобили приниженням та ганебним ставленням, – і ви зрозумієте свою помилку. Римляни – це народ, який не залишиться спокійним після поразки. Ганьба, яку вони зазнали в цей день, не покинула б їхніх душ доти, доки вони не змусять заплатити кожного, хто її завдав» [68]. Самніти вирішили не прислухатися до порад Гереннія, що стало їхнім головним стратегічним прорахунком, та примусили римлян здатися і пройти під ярмом. Відповідь Гая Понтія була така: «Війна завершена; і оскільки вони, навіть у теперішньому стані переможених і полонених, не бажають визнавати свого становища, він відправить їх беззбройними під ярмом, одягненими у лахміття; решта умов миру мають бути

такими, як їм належить бути між переможцями та переможеними» [69]. Загроза голоду серед римських легіонерів ставала неминучою, тому два консули, які командували військами, були вимушені погодитися на самнітські вимоги та піти на пониження.

Після низки поразок, особливо капітуляції римської армії в Кавдинській ущелині, римляни остаточно відмовилися від фаланг на користь більш маневрених та пристосованих до пересіченої місцевості маніпул [32].

До 200 р. до н. е. римське військо, як і в часи царського періоду, не було ані постійним, ані професійним. Армію формували шляхом обов'язкового призову громадян лише на час воєнної кампанії, після завершення якої військо розпускали [19]. Лише під час особливо тривалих конфліктів воїни залишалися на зимових квартирах. Ситуація почала змінюватися після Пунічних війн, коли Рим здобув заморські володіння. Гарнізони у стратегічно важливих провінціях фактично перетворилися на постійні військові сили, хоча закон забороняв призовнику служити безперервно понад шість років [42].

Щороку війська набирали заново та ділили між двома консулами. За необхідності Сенат міг надати преторам додаткові сили або продовжити повноваження магістратів [20]. У такому разі вони отримували титули проконсула чи пропретора. Після Пунічних війн саме проконсули та пропретори здійснювали управління заморськими провінціями та командували розташованими там військами, зазвичай терміном у три роки [7].

Після Самнітських війн кількість легіонів збільшили удвічі – до чотирьох. Відтоді консульська армія складалася з двох римських легіонів та двох союзницьких ал, що разом налічувало близько 20 тисяч воїнів [70]. За надзвичайних обставин консулам могли дозволити зібрати ще два додаткових легіони, тоді як число союзницьких ал залишалося незмінним, хоча їхній склад міг бути чисельнішим. Саме тому під час битви при Каннах у 216 р. до н. е. кожен з консулів командував військом приблизно у 40 тисяч осіб [20].

У бойовому порядку римські легіони традиційно розташовувалися в центрі, тоді як італійські союзницькі али займали обидва фланги – правий та

лівий. Римську кінноту ставили на правому крилі, а кавалерію італійських союзників – на лівому. У результаті лівий фланг значно переважав правий за чисельністю, приблизно утричі. Саме цю особливість використав Ганнібал у битві при Каннах, завдавши головного удару по менш численній римській кавалерії та швидко розгромивши її [18; 34].

Подією, яка по-справжньому показала ефективність маніпул порівняно з грецькими фалангами, стала битва при Кіноскефалах 197 р. до н. е., де римські легіони зустрілися у бою з македонською армією у Фессалії. Результат цієї битви мав визначити, хто здобуде контроль над Грецією. Римським військом командував проконсул Тіт Квінкцій Фламінін, а македонцями – цар Філіпп V. Кожен з них мав під своїм командуванням близько 25 000 воїнів. Після сутичок поблизу Фер на місцевості, яка виявилася непридатною для бою, Філіпп, потребуючи припасів і рівної землі, де міг би розгорнути свою фалангу, рушив на захід уздовж північних схилів пагорбів, що завершувалися невисоким пасмом під назвою Кіноскефали. Полібій, описуючи переваги та недоліки фаланг, стверджував: «І все ж, зрозуміло, що фаланга потребує рівної й відкритої місцевості, без таких перешкод, як рови, ущелини, купки дерев, хребти та водотоки, адже всі вони можуть перешкоджати формації такого строю... Але якщо фаланга залишає придатну для себе місцевість і намагається діяти в інших умовах, вона буде легко переможена ворогом» [71]. Упродовж трьох днів Фламінін рухався вздовж південних схилів, не маючи контакту з ворогом. Коли Філіпп повернув на південний захід, щоб перейти через Кіноскефали в напрямку Фарсала, його передовий загін у тумані випадково натрапив на римлян. Сутичка переросла у повноцінну битву, яка стала одним з перших випадків, коли македонська фаланга та римський маніпулярний легіон – дві найефективніші бойові формації античного світу – зішлись у відкритому бою. Фламінін вишикував свою лінію на південь від пагорбів, тоді як Філіпп просував свій центр і праве крило пересіченою місцевістю. Ніканор, генерал армії Філіппа, мав якнайшвидше підійти з македонським лівим крилом. Однак Фламінін залишив власне праве крило на місці, а сам повів ліве крило вгору

схилом, відтісняючи групу найманців Філіппа. Не маючи можливості очікувати приходу Ніканора, Філіпп кинув свої головні сили фаланги проти лівого крила римлян, яке організовано відступило. Після цього Фламінін попрямував до римського правого крила, яке розгромило крило Ніканора, поки воно ще перебувало у похідному строю. Полібій, порівнюючи римських легіонерів та македонських фалангістів, пише: «Кожен римський воїн, коли він озброєний та береться до справи, може битись будь-де і будь-коли та відбити атаку з будь-якого боку. Так само він готовий і здатний битися незалежно від того, чи б'ється він разом з усім легіоном, чи в окремій частині, маніпулі, чи сам по собі». Оскільки кожна сторона здобула перевагу на одному з флангів, результат битви залишався невизначеним, доки римський трибун не взяв ініціативу на себе. Відокремивши 20 маніпул з тилу переможного римського правого крила, він повів їх проти флангу й тилу македонського правого крила, яке до того вже здобувало успіх. Унаслідок цього македонці програли битву. Затримка македонського лівого крила, пересічений характер місцевості та своєчасні дії одного римського трибуна забезпечили перемогу Риму [43].

Отже, розвиток римського війська у ранній та середній періоди Республіки був поступовим процесом, тісно пов'язаним із соціальними, політичними й економічними змінами в римському суспільстві. На початковому етапі військова організація Риму мала досить простий характер і спиралася на невеликі загони громадянського ополчення, однак з розширенням міста та ускладненням воєнних конфліктів виникла потреба у більш впорядкованій системі. Важливим етапом стало запозичення гоплітського озброєння та фалангового строю, що засвідчило зростання ролі заможних землевласників у війську й, водночас, посилило зв'язок між майновим становищем громадянина, його військовими обов'язками та політичними правами. Цей зв'язок особливо помітний у реформах, які римська традиція приписувала Сервію Тулію, адже поділ населення на майнові класи та центурії відображав не лише військову, а й суспільно-політичну організацію раннього Риму. Водночас подальші війни, насамперед Самнітські війни, показали обмеженість фаланги, яка була

ефективною переважно на рівній відкритій місцевості, але втрачала переваги в умовах гірського й пересіченого рельєфу. Саме тому римляни поступово перейшли до маніпулярної системи, що відзначалася більшою гнучкістю, маневреністю та здатністю діяти окремими підрозділами. Її ефективність особливо проявилася у протистоянні з елліністичними арміями, зокрема в битві при Кіноскефалах, де римський маніпулярний легіон продемонстрував перевагу над македонською фалангою.

2.2. Структура легіону та його матеріально-технічне забезпечення

У період середини Римської республіки військова організація зазнала значного вдосконалення, що було зумовлено розширенням територій, зростанням кількості воєнних конфліктів та потребою у гнучкішому управлінні військами. Римська армія зберігала риси громадянського ополчення, але поступово перетворювалася на складну військово-політичну структуру, здатну діяти на різних напрямках і протистояти сильним супротивникам. Важливі відомості про її організацію подає Полібій, який описав порядок набору громадян, роль магістратів і військових трибунів, структуру легіону, поділ важкої піхоти на гастатів, принципів та тріаріїв, а також значення союзних військ [73]. Важливими чинниками боєздатності римського війська були не лише чисельність і тактична побудова підрозділів, а й озброєння легіонерів, використання пілумів, гладіусів, скутумів, різних типів обладунків та шоломів. Окреме значення мала сувора військова дисципліна, яка відрізняла становище громадянина у війську від його цивільного життя, а також система римських таборів, що забезпечувала порядок, захист і можливість швидкої підготовки до бою [19]. Військова структура поєднувала громадянський характер служби, продуману організацію легіону, жорстку дисципліну, ефективне озброєння та здатність до запозичення чужого військового досвіду, що стало однією з головних причин воєнної переваги Риму в Середземномор'ї.

Полібій вважав, що з часів раннього III ст. до н. е. у римському війську відбулося декілька значних змін у його організації. Римська армія залишалася

народним ополченням, а майнові цензи продовжували проводитися для запису громадян, які могли б служити у ньому [19]. Кожен чоловік мав нести військову службу не більше шістнадцяти кампаній або років. Кожного року Сенат вирішував, скількох солдатів призвати на службу, і де саме вони її відбуватимуть. Війська були під командуванням обраних магістратів, яким було надано імперій (право командувати) на 12 місяців. Сенат міг продовжити термін їхнього командування. Два консули, яких обирали кожен рік, були старшими магістратами і їм надавалися найбільші військові повноваження. Наступними після консулів за військовими повноваженнями були претори, які керували окремими частинами війська у невеликих за масштабами битвах. Кількість преторів збільшилася впродовж Другої пунічної війни, з одного до шести на рік. Якщо в минулому Рим, коли він був лише невеликою общиною, міг відправити все своє військо в одну битву, то тепер, маючи більшу територію та з більшим числом потенційних конфліктів, виникла потреба у стратегічному поділі армії. Спочатку словом «легіон» позначали все римське ополчення, але вже приблизно з IV ст. до н. е. воно стало позначати найбільшу військову одиницю.

Звичайний легіон складався з 4 200 піхотинців та 300 вершників. Найзаможніші громадяни виконували роль еквітів, тобто кавалерії, та були поділені на 10 турм по 30 осіб у кожній; кожною з яких командували три декуріони. Ядром кавалерії залишалися 18 центурій вершників, до яких входили найзаможніші громадяни Риму. У разі втрати коня у бою держава зобов'язувалася відшкодувати вершнику ціну його коня [28]. Згідно з Полібієм, римські вершники на той час уже давно були озброєні за прикладом елліністичної кінноти. З цього можна вивести, що еквіти билися щільним строєм, зі зброї вони мали списи та мечі, а їхніми обладунками були шолом, кіраса та щит круглої форми.

Роль піхотинців у легіоні залежала не лише від їхнього майнового становища, а й від їхнього віку. Найбідніші з тих, хто усе-таки міг дозволити собі служити у війську, були велітами, легкою піхотою. До них входили ті

воїни, які були ще надто молодими, тобто недосвідченими, для того, щоб битися у головній бойовій лінії [74]. Зброєю цієї легкої піхоти були декілька коротких металевих списів, меч та щит круглої форми. Деякі з них носили шоломи, але кожен був зобов'язаний носити частину звіриної шкіри, особливо, якщо це була шкура вовка, на своєму шоломі або капелюсі. Звірина шкіра дозволяла їхнім офіцерам легко розрізнити тих, хто позитивно чи негативно відзначився у битві, та відповідно нагородити або покарати їх. Можливо колись у давнину ці частини звіриної шкіри мали також певне тотемне значення [28]. Чисельність велітів в одному легіоні зазвичай становила 1 200 осіб.

Головною перевагою легіону був його щільний бойовий стрій важкої піхоти, який складався з трьох окремих ліній. Найближче до ворогів, тобто у першій лінії, стояли гастати, молоді чоловіки віком від 17 до 25 років. Позаду них, у другій лінії, були принципи, чоловіки віком від 26 до 35 років, які, як вважалося, були у розквіті сил. Третя лінія складалася з тріаріїв, найстарших та найдосвідченіших воїнів. Чисельність гастатів у першій лінії та принципів у другій зазвичай становила по 1 200 осіб у кожній, тоді як тріаріїв у третій лінії налічувалося лише 600. Кожна лінія ділилася на 10 маніпул, базових тактичних одиниць легіону [75]. Маніпула поділялася на дві центурії, кожною з яких командував центуріон, заступником якого був оптіо, сигніфер був прапорноносцем центурії, а тесерарій був командиром варти. Центуріон тієї центурії, яка стояла праворуч, був призначуваним та мав більше повноважень, ніж центуріон лівої центурії, і коли обидва були присутні, правий центуріон був за головного [19]. Полібій говорить про важливість особистих якостей під час обрання воїнів, які могли б стати центуріонами: «Вони [командири] бажають, щоб центуріони були не стільки заповзятими й відчайдушними сміливцями, скільки природженими лідерами, людьми із стійким та врівноваженим характером. Вони не так прагнуть бачити в них тих, хто першим піде в атаку та розпочне бій, як тих, хто здатен утримати позицію, навіть опинившись в скрутному становищі, і бути готовими загинути на своєму посту» [76]. Легіон не мав єдиного головнокомандувача, а натомість покладався на шістьох

військових трибунів, двоє з яких виконували роль командирів, поки їх не змінювали наступні два військові трибуни [19].

Чисельність легіону не завжди становила 4 200 піхотинців та 300 вершників. Сенат також міг вирішити створити значно більший легіон, якщо того вимагало воєнне становище, тому в часи кризи могли бути сформовані легіони кількістю у 5 000 або 6 000 осіб. Обмеження щодо чисельності призовників здебільшого стосувалися еквітів та тріаріїв, через що при формуванні більших легіонів, розподіл додаткових еквітів та тріаріїв відбувався порівну між гастатами, принципами та велітами [19]. На полі бою кожен легіон мав підтримку від подібного за розмірами контингенту союзних військ, які називалися алами та набиралися з італійських племен. Ала зазвичай мала таку ж кількість піхоти як легіон, але втричі більше вершників. Вона була поділена на когорти, але точно невідомо, чи були когорти тактичними одиницями, скільки когорт мала кожна ала і чи кожна з них мала однакову кількість воїнів. Це міг бути термін для позначення військового контингенту окремої латинської колонії. Є відомості про союзні когорти, які налічували 400–600 осіб, але їх розмір міг залежати від розміру али. Самою алою командували три префекти, кожен з яких мав бути громадянином Риму. Під час битв легіон формував центр війська, тоді як али займали фланги. Армія консула складалася з двох легіонів та двох ал, останні з яких називалися за стороною свого флангу, «ліва» та «права». За наказом консула, префекти могли вибрати із союзних військ певну кількість воїнів для формування екстраординаріїв, елітних частин союзних військ, які підпорядковувалися безпосередньо консулу.

У цей період ніхто з офіцерів не був професійним військовим [7]. Магістрати, які командували армією, та трибуни були обрані на свої посади, а решта призначалися, і ані досвід, ані здібності не були визначальним чинником [20].

Полібій стверджує, що кожен гастат і принцип носив два важких списи, пілуми, які продовжували використовуватися легіонерами більше п'яти століть [77]. Пілум складався з дерев'яного держака, довжиною приблизно 1,2 м, до

якого кріпився залізний стрижень, який був близько 60 см завдовжки та мав вістря пірамідальної форми, діаметром у 7 мм [28]. Цей спис був досить важким, приблизно 2–4 кг, тому під час метання вся сила кидка була сконцентрована у малому вістрі, що дозволяло легко пробивати ворожі щити, а завдяки своїй довжині він також міг зачепити й тіло ворога. Навіть у випадку, якщо супротивник уникнув значних ушкоджень, пілум було важко вийняти, а його вага робила щит набагато важчим [35]. Сучасні реконструкції та випробування пілума показують, що максимальна відстань кидка була приблизно 30 м, а ефективна дальність була, найімовірніше, вдвічі меншою.

Наступною важливою зброєю був меч, гладіус. Гладіус прийшов на зміну різним коротким мечам колючого типу. Вперше мечі, схожі на гладії, римляни могли зустріти під час Першої пунічної війни в боях проти іберійських найманців на службі у Карфагена, або в часи Другої пунічної війни в кампаніях на Іберійському півострові [28]. Для римлян прийняття «іспанського гладіуса» стало значним досягненням, оскільки це було символом того, що вони можуть адаптувати та ефективно використовувати ворожі тактики та спорядження, що вони, зрештою, робили не один раз [35]. Кольчуга, вершницька зброя та сідло, а також деякі тактики були перейняті римлянами від галлів.

Мечі доби середини Римської республіки є досить рідкісними. Невелика кількість тих мечів, які були знайдені, дещо довші, ніж пізніші версії. Вони мають добре збалансований клинок, який чудово підходить для колючих ударів, але також може використовуватися для рубання.

Окрім меча, деякі римські солдати носили із собою кинджал, пугіо. Цей кинджал міг бути ще однією зброєю легіонера, але, напевно, був більш корисним у щоденному житті під час військових кампаній [45]. Зазвичай пугіо носили на лівому стегні, а гладіус на правому.

Згідно з Полібієм, гастати та принципи носили два пілуми, тоді як тріарії продовжували використовувати старі гоплітські списи. На відміну від пілума, ці списи не були пристосовані для метання, а використовувалися лише для колючих атак [28]. Є свідчення про те, що одного разу, у 223 р. до н. е.,

гастатам були надані тріарські списи для бою проти галлів. Діонісій Галікарнаський стверджує, що у Пірровій війні принципи також мали ці списи, якими вони користувалися як дворучною зброєю [78]. Це досить дивно, оскільки за таких умов легіонеру було б важко використовувати щит, однак це може бути ознакою того, що перехід від гоплітських списів до пілумів був поступовим, і до приходу пілумів усі три лінії були озброєні такими списами.

У цей період поширеними були декілька видів обладунків. Найдорожчою була кольчужна кіраса, яка складалася з багатьох з'єднаних між собою залізних кілець. Вона надавала значний захист та була достатньо гнучкою для хорошої мобільності [35]. Єдиним недоліком кіраси була її велика вага. Більша частина ваги припадала на плечі, хоча пояс міг допомогти краще розподілити вагу [28].

Деякі воїни носили лускаті обладунки, які склалися з малих бронзових пластинок. Вони були менш гнучкими, ніж кольчуга, але такі кіраси можна було відполірувати до значного блиску, що робило їх більш вражаючими. Багато хто також носив один наголінник для захисту лівої ноги, оскільки вона була ближчою до супротивника. Старші офіцери та деякі вершники могли носити різні види анатомічних кірас, зазвичай зроблених з бронзи.

Не кожен легіонер міг дозволити собі такі обладунки, і ті, хто не міг, носили бронзові або залізні нагрудні пластини круглої або прямокутної форми, які кріпилися до тіла ремінцями.

Найпоширенішим типом шолому був монтефортінський шолом, який мав округлу форму, шишечку нагорі, невеликий напотиличник, короткий захисний комір та нащічні пластини [35]. Ще одним типом був етруссько-коринфський шолом, попередником якого міг бути коринфський шолом гоплітів. Цей шолом покривав майже усю голову, залишаючи лише невеликі отвори для очей, носа та рота, а також іноді вух. Це погіршувало слух та зір, але надавало значний захист. Поза межами бою шолом можна було носити зверху голови, що було більш комфортним. Італійський варіант цього шолому завжди носили поверх голови, а отвори для очей залишалися для декорації [28]. На півдні Італії деякі

римляни та союзники могли послуговуватися шоломами аттичного типу. Усі ці шоломи виготовлялися з бронзи.

Монтефортінський шолом, як і більш пізній шолом Колю, мав кельтське походження. Римляни також почали копіювати деякі залізні кельтські шоломи агенського та портійського типів. Ці шоломи краще прилягали до голови та мали ширші нащічні пластини, що давали більший захист. Вершники могли носити будь-який з цих шоломів. Також використовувався беотійський шолом грецького походження, який був спеціально призначений для кінноти.

Важка піхота носила напівциліндричні щити, скутуми, приблизно 1,2 метри в довжину та 76 см завширшки [52]. Щити виготовлялися з двох склеєних між собою шарів деревини, які обтягували спочатку грубою тканиною, а потім телячою шкірою. Це давало щиту поєднання міцності та гнучкості. Залізний перепліт не дозволяв верхній і нижній частинам розійтись через удари, а в його центрі був залізний умбон, металева накладка напівсферичної форми, яка зменшувала пошкодження щита від ударів.

Військо, зібране з ополчення, майже ніколи не було сталим. Навіть коли легіони залишалися на службі впродовж тривалого часу, їх перенумеровували кожного консульського року. Кожен легіонер ніс службу лише на час кампанії, а після її завершення повертався до цивільного життя [50]. У 396 р. до н. е. легіонери почали отримувати плату за свою службу, але цих грошей вистачало лише на базові потреби [9]. Деякі воїни були зацікавлені можливістю отримати частину воєнної здобичі, особливо коли ворог вважався досить заможним, оскільки награване мало бути порівну розподілене між усією армією. Але була також велика кількість тих, хто служив через відчуття патріотизму. На час військової служби римляни ставали частиною неймовірно суворої системи дисципліни, за якої вони втрачали більшість тих прав, які захищали їх у цивільному житті. Кожен воїн міг бути фізично покараний або страчений, якщо так наказало командування. Боягузтво, крадіжка, спання на варті та інші види порушень каралися смертю. Римляни мали чітке розрізнення того, як громадянин має поводитися у цивільному житті, і як на війні. Тому вступ до

війська проходив на Марсовому полі, яке формально було за межами міста, що символізувало цю зміну [50]. Легіони могли увійти в Рим лише в день тріумфу генерала, тоді він і його солдати йшли вулицями міста, щоб відзначити перемогу.

Військові табори римського війська були прикладом порядку та дисципліни, якої мали дотримуватися громадяни під час служби у легіоні. Полібій, окреслюючи вигляд табору, писав наступне: «Увесь табір таким чином утворює квадрат, а спосіб прокладання вулиць та його загальне облаштування надають йому вигляд міста» [79]. Наприкінці кожного дня, коли легіон йшов маршем, римляни дотримувалися свого стандартного плану прокладання вулиць, зведення ліній наметів та стайнь, навколо яких зводили вали та викопували рови. Кожна маніпула знала, де вона спатиме та які обов'язки вона виконуватиме.

Табір, або ж каструм, чудово перешкоджав неочікуваним атакам з боку супротивника. Вартові були не лише в таборі, а й за його межами, що давало можливість попередити або сповільнити ворожий наступ. Ті, хто стояв на варті, давали присягу, що не покинуть свій пост. Зазвичай рів та вал лише затримували ворога та не могли спинити його, однак оборонна здатність часто залежала також від того, наскільки довго військо перебувало в цьому таборі. Римляни не планували битися у стінах каструму, а покладалися на міць та тактику легіону, щоб вступити у відкритий бій із супротивником [19]. Між валом та лініями наметів був відкритий простір, завдяки якому ворог за межами стін не міг зачепити намети снарядами. Цей простір також давав війську можливість підготуватися до битви. Армія вибудовувалася у три, іноді чотири колони, серед яких була кавалерія. Кожна колона ставала однією з чотирьох ліній, а маніпули займали ті позиції, які вони б займали у бойовій лінії, і той підрозділ, який знаходився справа, очолював колону, а той, що був зліва, утворював тил [31]. Кожна колона виходила через одні з чотирьох воріт та ставала на позицію, де формувався бойовий порядок. Військовий табір давав римлянам можливість організовано вступити в бій.

Ополчення добре функціонувало до середини II ст. до н. е. Воно мало дві значні переваги над іншими системами військової організації. Першою була чисельність людських ресурсів. У міру розширення Риму в Італії зростала й кількість його громадян. Деякі народи отримали громадянство, тоді як інші здобули латинський або нижчий статус, але все одно були зобов'язані надавати війська [54]. Незадовго до війни з Ганнібалом Римська республіка та її союзники мали понад 700 000 воїнів відповідного віку й достатнього майнового становища для служби в армії. Лише частину з них мобілізували одночасно, але ці величезні резерви людських ресурсів дозволили Римській республіці пережити жахливі втрати Другої пунічної війни й усе ж здобути перемогу [42]. Жодна інша тогочасна держава не змогла б цього зробити, і раз за разом римляни змушували ворогів капітулювати, зазнавши значно менших втрат, ніж вони.

Другою великою перевагою ополчення була готовність римських громадян та союзників підкорятися військовій дисципліні та командній структурі. Після того, як вони були сформовані, легіони та али потребували тривалого навчання. Чим довше римська армія залишалася на службі, тим ефективнішою вона ставала. Армія останніх років Другої пунічної війни та наступних десятиліть складалася з надзвичайно досвідчених і добре навчених воїнів, які були рівними будь-яким професійним солдатам.

Проте ополчення мало й слабкі сторони, головною з яких був його тимчасовий характер. Ветеранські армії розпускалися після завершення конфлікту, і щоразу, коли формували нову армію, її доводилося навчати й знову набувати досвіду, перш ніж вона досягала найвищого рівня ефективності [42]. Реального способу зберегти досвід не було, адже навіть коли людей знову брали на службу, вони вже не служили разом з тими самими товаришами, під командуванням тих самих офіцерів і в тих самих підрозділах. Багато римських поразок були спричинені тим, що консули вступали в бій з нещодавно набраними та недостатньо підготовленими арміями. Водночас система майже не передбачала місця для спеціалістів або офіцерів, необхідних для інженерних

чи облогових робіт. У цей період військо не було пристосоване до облоги міст [54].

Експансія за межі Італії принесла нові проблеми. Війни тепер велися далеко за межами батьківщини й могли тривати багато років, тоді як заморські провінції потребували постійних гарнізонів. Селян, які становили основну масу воїнів головної бойової лінії легіонів, забирали від їхньої землі на довгі роки, що спричиняло великі труднощі, а інколи й розорення. Військова служба тепер могла означати десятиліття гарнізонної служби та жорстоких боїв в Іспанії без особливої слави чи особистої вигоди, замість швидкої та прибуткової кампанії в Італії [50]. Служба ставала дедалі менш привабливою, і римляни вважали, що кількість людей, придатних до служби, зменшується [49]. У деяких випадках мінімальний майновий ценз для служби знижували, але це не зупинило тенденцію. У період відносного миру між 180 і 155 рр. до н. е. військовий досвід людей, котрі могли б командувати або служити в легіоні, суттєво знизився.

Римляни залишалися впевненими у своїй державі та були переконані, що їхня перемога неминуча в будь-якій війні, і забували про важку підготовку та довге навчання, які лежали в основі попередніх тріумфів [39]. З середини II ст. до н. е. майже кожен конфлікт починався для Риму катастрофами, багато з яких були досить принизливими поразками. Римляни все ж перемали у всіх цих війнах, відправляючи дедалі більше військ та ресурсів, доки ворог не був остаточно розгромлений, але система ополчення погано справлялася з новими викликами [42]. Зрештою, Рим був змушений відмовитися від цієї системи та перейти до професійного війська.

Римське військо середини II ст. до н. е. було складною та добре організованою системою, яка поєднувала риси громадянського ополчення з високим рівнем дисципліни, чіткою структурою підрозділів і здатністю до пристосування в умовах постійних воєн. Легіон залишався основною військовою одиницею, однак його сила полягала не лише у чисельності, а й у продуманому поділі піхоти на велітів, гастатів, принципів та тріаріїв,

використанні маніпулярного строю та підтримці союзних військ [19]. Важливе значення мало й озброєння та спорядження римських воїнів: пілум, гладіус, skutum, різні типи обладунків забезпечували легіонерам перевагу як у ближньому бою, так і під час першого зіткнення з ворогом. Окремо слід згадати, що римляни активно запозичували корисні елементи військової справи в інших народів, зокрема у галлів, іберів та греків, що свідчить про практичність і гнучкість їхньої військової організації [35]. Водночас важливою основою ефективності війська була сувора дисципліна, яка вимагала від воїнів повного підпорядкування командуванню та готовності виконувати накази навіть у найважчих умовах. Римський військовий табір, побудований за чітким планом, також відображав організованість армії та допомагав їй зберігати порядок під час походів, захищатися від несподіваних нападів і швидко готуватися до бою. Успішність римського війська у цю добу пояснюється поєднанням громадянського характеру служби, гнучкої тактичної структури, ефективного озброєння, суворої дисципліни та високої організації повсякденного військового життя.

2.3. Римський флот як допоміжний чинник римської армії

Римська військова організація поступово змінювалася відповідно до нових умов ведення війни. Якщо спочатку римляни переважно воювали на суходолі проти сусідніх італійських племен, то боротьба з Карфагеном і вихід за межі Італії змусили їх звернути особливу увагу на розвиток флоту, без якого неможливо було забезпечити контроль над Сицилією та західним Середземномор'ям [41]. Війни та розширення за межі Італії проявили слабкі сторони римського війська. Довготривала служба у віддалених провінціях, потреба в постійних гарнізонах робили військову службу менш привабливою для громадян, що поступово підривало ефективність старої системи [33].

Довгий час римляни не мали потреби у власному флоті, оскільки їхніми найближчими ворогами були сусідні італійські племена, дістатися до яких можна було землею. У 311 р. до н. е. у Римській республіці двоє державних

посадовців відповідали за створення та утримання військових кораблів. Кожен з них командував ескадрою з 10 кораблів, які, найімовірніше, були триремами, котрі мали три ряди весел [57]. Про діяльність цих ескадр відомо досить мало. Відомо, що у 282 р. до н. е. римляни зазнали нищівної поразки на морі від тарентійського флоту. У випадку, коли потрібно було зібрати значні морські сили, Рим покладався на союзників з традиціями мореплавства, які були зобов'язані постачати кораблі та екіпажі замість солдатів [13].

У 265 р. до н. е. римляни відправили експедицію на Сицилію, де вони вступили у конфлікт з карфагенянами. Карфаген володів найбільшим та найдосвідченішим флотом західного Середземномор'я, що перешкоджало Риму вільно переправляти свої війська на острів. Римляни швидко зрозуміли, що саме флот є основною військовою силою Карфагена, і тому перемога на морі мала б набагато більше значення, ніж будь-яка битва на суші. У 261 р. до н. е. Рим почав будівництво флоту з 100 квінкверем, кораблів з п'ятьма рядами весел, а також 20 трирем. Це було початком великої програми кораблебудування, завдяки якій, незважаючи на жахливі втрати через погану погоду, римляни вистояли та перемогли морські сили Карфагена [33].

У давнину військові кораблі були гребними галерами з вузькими корпусами, які мали на борту досить значну кількість членів екіпажу, враховуючи розміри самих кораблів [12]. Хоча деякі з більших кораблів мали артилерію, на той час вона не могла завдати значної шкоди, щоб потопити ворожий корабель. Тому залишалося лише два методи бою на морі: таран або абордаж.

Кожен корабель мав металевий таран, прикріплений до передньої частини його кіля або трохи нижче ватерлінії. Він ніколи не був безпосередньо частиною самого кіля, оскільки це передавало б забагато сили удару на структуру самого корабля. Найбільш ефективним був таран у бокову частину корабля або його стерно, найкраще під невеликим кутом, тому що інакше був ризик того, що таран увійде настільки глибоко у ворожий корабель, що його буде неможливо витягнути [33]. Метою такого маневру було прорвати

дерев'яні балки ворожого судна. Ще одним методом використання тарану було гребти вздовж ворожого корабля, зрізаючи його весла, але це вимагало великих навичок від екіпажу та капітана, щоб їхні весла не були також зрізані або пошкоджені.

Абордаж передбачав наближення до ворожого корабля та міцне зчеплення з ним. Після цього морські піхотинці пробивали собі шлях на борт та брали судно під контроль. Більша чисельність, разом з навичками та агресією, були вирішальними чинниками у таких боях. Таран найкраще підходив для швидких, маневрених кораблів з досвідченими екіпажами. Абордаж краще було здійснювати великими кораблями, які мали на борту більшу кількість екіпажу.

У 261 р. до н. е. екіпажі новостворених римських суден не мали того досвіду, який мали карфагеняни, через що римські кораблі були зазвичай повільнішими та менш маневреними. Римляни винайшли спосіб, завдяки якому вони могли б битися з карфагенянами у більш звичній для себе манері. Результатом цього став абордажний ворон, римська інновація штурмового трапа. Він був 1,2 м завширшки та 10,9 м довжиною з невисокими поручнями з обох сторін [41]. Ймовірно, цей перекидний міст встановлювався на носі корабля. Одна з його сторін прикріплювалася до нижньої частини спеціального стовпа, тоді як друга з'єднувалася з цим стовпом мотузкою. При ослабленні мотузки «ворон» опускався на ворожий корабель. Спереду «ворона», на його нижній поверхні, закріплювали залізний гак або шип, що надавало передній частині трапа дзьобоподібної форми. Гак був зроблений так, щоб пробити палубу корабля противника під час спуску «ворона», що забезпечувало міцне зчеплення суден і вільний прохід для римської морської піхоти [33]. Ця технологія вперше була застосована в битві при Мілах у 260 р. до н. е., яка відбулася поблизу берегів сучасної Сицилії. Це була перша справжня битва між Римом та Карфагеном на морі. Взяття карфагенських суден на абордаж часто означало перемогу римлян у битві, оскільки карфагенські екіпажі не могли зрівнятися з легіонерами, які були частиною римських екіпажів. Карфагеняни не могли нічого протиставити цій римській тактиці і зазнавали поразки за

поразкою, одержавши перемогу лише в одній значній битві за двадцять років війни. Зрештою, римляни відмовилися від цього штурмового трапа, ймовірно, через те, що його вага робила римські судна занадто важкими та була однією з причин великих втрат, які вони зазнавали під час поганої погоди [33]. До цього часу «ворон» вже давно виконав своє призначення, а римський флот отримав значний досвід. В останній битві Першої Пунічної війни, 241 р. до н. е., саме римські екіпажі проявили кращу дисципліну та розуміння кораблів, ніж втомлені війною карфагеняни.

Багато чого й досі невідомо про веслові військові кораблі класичної епохи. Залишки цих суден, на відміну від торговельних, які часто мали вітрила, є досить рідкісними, і лише два екземпляри було знайдено біля берегів сучасної Марсали на Сицилії. Класи військових кораблів називалися за кількістю рядів весел. Трирема мала три ряди весел, кожним з яких гріб один весляр, сидячи на лаві разом із іншими веслярами. Найбільше відомо про будову та можливості триреми, завдяки реконструкціям яких ми можемо дізнатися багато чого про мореплавство тих часів [41]. Це були надзвичайно маневрені та швидкі кораблі, здатні розвивати швидкість до 8 вузлів, що допомагало при таранах. Серед таранних суден триремам не було рівних, але в часи Пунічних війн вони були занадто малими, щоб діяти в головній бойовій лінії і були замінені на квінквереми, кораблі з п'ятьма рядами весел. Про дизайн цих суден досі ведуться суперечки, але безсумнівно, вони були вищі, напевно трохи ширші і, можливо, довші ніж триреми. Квінквереми були менш маневреними, ніж триреми, але їхні більші корпуси були міцнішими та дозволяли розміщувати більше морської піхоти. У 256 р. до н. е., в битві біля мису Екном, римські квінквереми мали екіпажі з 300 осіб, приблизно 20 людей у палубній команді, 120 морських піхотинців, а рештою були веслярі [33].

Грецькі історики також стверджують, що перші римські квінквереми були копіями карфагенських кораблів, які сіли на мілину або були захоплені, оскільки перший флот Риму було збудовано лише за 60 днів. Ця теорія отримала більшу підтримку після виявлення залишків двох малих

карфагенських військових суден неподалік Сицилії. Дерев'яні балки корабля, що краще зберігся, розкрили багато чого про їхню будову. Корабель мав певну систему позначень із цифр та літер пунічного алфавіту, а на кожній частині корабля було позначено, де і з чим вона має з'єднуватися. Тому можна припустити, що це судно було одним із серії стандартних кораблів організованого масового виробництва. Напевно, саме цю технологію, як і деякі інші особливості корабля, перейняли римляни.

Через велику чисельність екіпажу відносно розмірів військових кораблів, дальність дії була обмеженою. Місця для провізії було досить мало, особливо для прісної води, якої потрібна була велика кількість для такого значного числа веслярів [22]. Ні веслярі, ні морські піхотинці, яких перевозили на борту, не могли вільно пересуватися під час плавання, оскільки це могло серйозно порушити баланс судна, адже вага людей становила значну частину баласту. З цих причин античні кораблі нечасто залишалися у морі більше трьох днів. Натомість вони або заходили у порт, або витягували судна на берег, щоб екіпажі могли відпочити та поповнити запаси. Контроль над хорошими гаванями або, принаймні, над узбережжям був необхідним для панування на морі.

Розвиток римського флоту став важливим етапом у загальній еволюції військової організації Римської республіки. Спочатку римляни не мали значної потреби у власних морських силах, оскільки їхні війни велися переважно на суходолі. Проте зіткнення з Карфагеном у ході Першої пунічної війни показало, що для розширення за межі Італії та контролю над Середземномор'ям Рим потребував сильного флоту. Незважаючи на відсутність значного досвіду мореплавства, римляни змогли швидко організувати будівництво військових кораблів, використавши технології своїх противників. Особливо важливим нововведенням став абордажний «ворон», який дозволив перетворити морський бій на зіткнення, ближче до сухопутного бою, де римські легіонери мали перевагу над карфагенянами. Водночас розвиток флоту засвідчив уміння Риму не лише копіювати чужі військові досягнення, а й пристосовувати їх до власних

потреб. Досвід морських війн сприяв зміцненню римського впливу в Середземномор'ї, однак розширення за межі Італії виявило слабкі сторони традиційного ополчення: тривала служба у віддалених провінціях та потреба у постійних гарнізонах поступово робили стару систему менш ефективною.

РОЗДІЛ 3. ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ РИМСЬКОГО ВІЙСЬКА

3.1. Військові реформи Гая Марія та тактико-організаційні зміни в легіоні

Наприкінці II ст. до н. е. Римська республіка зіткнулася з низкою серйозних військових і соціально-політичних викликів. Тривалі війни, розширення римських володінь, зменшення кількості громадян, що відповідали майновим вимогам для служби, та загроза з боку зовнішніх ворогів зумовили потребу в оновленні військової організації [3]. У цьому контексті особливого значення набула діяльність Гая Марія, з іменем якого пов'язують початок професіоналізації римської армії. Його військові успіхи в Югуртинській війні, а також перемоги над тевтонами й кимврами засвідчили ефективність нових підходів до набору, підготовки та використання легіонів. Це стало важливим етапом тривалого процесу переходу від громадянського ополчення до професійного війська, що надалі суттєво вплинуло не лише на військову могутність Риму, а й на політичну стабільність держави.

Початок професійного війська традиційно пов'язують з діяльністю Гая Марія. Він був обраний консулом у 107 р. до н. е. та став командиром римського війська у Нумідії, де поклав край Югуртинській війні. У 105 р. до н. е., коли Рим зіткнувся з вторгненням кимрів та тевтонів, його вдруге було обрано консулом. Після цього Марій був консулом щороку з 104 до 100 року до н. е. та здобув перемоги над тевтонами у битві при Аквах Секстія 102 р. до н. е. та над кимврами у битві при Верцеллах у 101 р. до н. е. [42].

Плутарх писав про Гая Марія так: «Якби Марія можна було переконати принести жертву грецьким Музам та Харитам, він не поклав би найпотворнішого вінця на свою найславетнішу діяльність на полі бою чи на Форумі, і не піддався б він поривам пристрасті, невчасного честолобства та ненаситної жадібності» [80]. Марій був успішним полководцем та політиком, і його військова та політична спадщина п'яти послідовних консульств визначила

подальшу долю усієї Республіки, оскільки хоча на той час це вважалося необхідним для виживання Римської держави, таке надання одній людині значних повноважень упродовж багатьох років поспіль було чимось небаченим.

Сенат не був прихильним до нього, через що відмовив йому у наданні права сформувати нові легіони для війни в Африці, тому Марій був вимушений покластися на добровольців. Він вважається першим римським полководцем, який закликав вступити до війська найбільш бідних громадян, котрі за римськими законами не були зобов'язані нести службу. Багато хто з цих громадян відповіли на його заклик та проявили себе чудовими солдатами. Це започаткувало велику зміну у римському суспільстві, оскільки відтоді кожен громадянин Риму, незважаючи на свій майновий стан, міг служити у римському війську.

Саллюстій повідомляє, що в часи Югуртинської війни, коли Риму не вистачало чоловіків, які б підлягали призову до війська за віковими та майновими показниками, тисячі пролетарів, через недостатні статки, залишалися непридатними до служби в легіонах. Гай Марій, розуміючи скрутне становище та користуючись прикладом нехтування майновими вимогами для військової служби у часи Другої пунічної війни, набирає до лав легіонів громадян з найбільш бідного класу римського суспільства [81].

Побачивши у цій кампанії потенціал воїнів, для яких військова справа могла стати основним джерелом заробітку, Марій розпочав процес професіоналізації римського війська. Наступні війни лише слугували підтвердженням ефективності такого війська.

У битві при Аквах Секстія шість легіонів чисельністю у 35 000 воїнів та 5 000 ауксиліаріїв під командуванням Гая Марія протистояли близько сотисячній варварській армії тевтонців та амбронів на чолі з германським вождем Тевтободом. Марій скористався віддаленістю амбронських військ від їхніх союзників тевтонців та з легкістю розбив їх. Полководець не поспішав святкувати перемогу, оскільки далі його легіони та лігурійські ауксиліарії зустрілися у бою з тевтонською армією. Бій з амбронами зайняв значну частину

дня, через що у римлян не було достатньо часу, щоб звести фортифікований табір. Щоб не зазнати неочікуваного нападу від ворогів, Марій відправив загін солдатів у ліс, де вони мали створити шум, який би дезорієнтував та не дав би супротивникам заснути [16]. Він також наказав одному зі своїх легатів, Клавдію Марцеллу, взяти 3 000 солдат і відправитися на певну відстань та залишатися непоміченими до визначеного часу, після якого вони мали напасти на противників із тилу. У наступні дні Марій мав можливість розвідати місцевість та вибрати місце для майбутньої битви. Його війська зайняли позиції на підвищенні рівнини поблизу Акв Секстія, з якого легіонери кидали б списи, після чого перейшли б у ближній бій та відкинули ворога назад. Марій запевнив своїх солдатів, що тевтонці не зможуть відстояти свої позиції та будуть вразливими. Щоб зробити вигляд, що римське військо набагато чисельніше, ніж було насправді, він наказав, щоб прислуга та інші нелегіонери також вийшли на поле бою, а в'ючні тварини мали бути озброєні як кіннота. Все це було зроблено задля того, щоб варвари тримали у резерві більше військ та, таким чином, зменшити бойову лінію. Завдяки цій стратегії та римській військовій дисципліні, сили Марія змогли відкинути ворожі війська вниз пагорба, де Клавдій Марцелл із своїм тритисячним загonom вдарив у тил противника, що дозволило римлянам оточити супротивника та розгромити близько 90 000 варварів з мінімальними втратами зі свого боку.

Через рік після перемоги Гая Марія у битві при Аквах Секстія, полководця чекала битва при Верцеллах. У ній Марій розділив своє тридцятитисячне військо на два крила, а двадцятитисячна армія консула Катула, яка складалася з менш досвідчених солдат, розташовувалася по центру. Марій командував лівим крилом, а під командуванням його квестора Сулли була кавалерія правого крила. Гай Марій наказав військам стати обличчя до заходу, щоб ворожі війська кімврійців були змушені битися дивлячись у бік сонця. Вітер дув зі сходу, тому пил, який здіймався при маневрах римських військ, погіршував бачення противників. Кімврійська піхота, чисельністю близько 150 000 осіб, з'явилася на полі бою у формації каре, бойового порядку у формі квадрата, тоді як 15 000

вершників йшли попереду та виконували роль авангарду. Плутарх писав, що Марій приніс жертву богам задля перемоги: «Марій вмив руки та, піднісши їх до небес, дав клятву принести в жертву сотню тварин, якщо перемога буде його» [82], тоді як Катул пообіцяв богам трофеї, здобуті в той день. Це може слугувати доказом того, що римляни не були упевнені, чи переможуть вони у цій битві. Римляни залишалися на своїх позиціях, через що кимври мали витратити сили та наблизитися до них. На початку битви жодна зі сторін не взяла гору, але завдяки вдалій координації з боку римської кавалерії, під командуванням квестора та майбутнього ворога Марія, Сулли, кимврійська кіннота була відбита до головної частини їхньої піхоти, що спричинило хаос у варварських рядах. Після метання пілумів римляни вступили у ближній бій з гладіями та щитами та розбили дезорганізовану армію кимврів.

Варто зазначити, що ця зміна, найімовірніше, не була миттєвою. Багато істориків вважають, що Марій лише зробив офіційним те, що вже застосовувалося на практиці [10]. Точно можна сказати лише, що мінімальні вимоги для того, щоб нести службу, були зменшені, але доказів наявності добровольців з найбільш бідних класів, які б разом з легіонами брали участь у військових кампаніях та зробили військову службу своєю професією, є досить мало [3]. Реформа Гая Марія стала першим кроком до перетворення римської армії з народного ополчення на професійні збройні сили. А після Союзницької війни у 91–87 рр. до н. е., коли італійські союзники повстали проти Риму, римське громадянство було надано усім, хто проживав на південь від річки По. Зникли союзницькі али, оскільки всі війська тепер були організовані у легіони [5].

Діяльність Гая Марія стала важливим етапом в історії розвитку римського війська доби Республіки. Його військові успіхи в Югуртинській війні, а також перемоги над варварськими народами германців та кельтів продемонстрували не лише його талант як полководця, а й ефективність нових підходів до організації легіонів. Найважливішим наслідком його діяльності стало залучення до війська найбільш бідних громадян, які раніше не відповідали майновим вимогам

для служби. Це сприяло поступовому переходу від традиційного громадянського ополчення до професійної армії, для якої військова служба ставала основним джерелом існування. Водночас реформи Марія мали суперечливі наслідки: вони посилили бойові можливості Риму та дозволили краще відповідати на зовнішні загрози, але сприяли зростанню особистої залежності легіонерів від полководців. У подальшому це стало одним з чинників політичної нестабільності Республіки та посилення ролі армії у внутрішній боротьбі за владу.

3.2. Склад армії та системи управління

Після реформ Гая Марія основою нової професійної армії стали постійні легіони з уніфікованим озброєнням, кращою дисципліною та новою організаційною структурою. Перехід від маніпулярного до когортного устрою зробив легіон більш гнучким, керованим та придатним до виконання різних тактичних завдань [42]. Водночас розвиток військової інженерії, зростання ролі центуріонів і досвід тривалої служби сприяли успіхам римлян у масштабних кампаніях, зокрема під час війни Юлія Цезаря в Галлії. Однак професіоналізація війська призвела до залежності воїнів від своїх полководців, які почали забезпечувати їх здобиччю, винагородами та земельними наділами після завершення служби [31]. Унаслідок цього особиста відданість армії командирів поступово послаблювала зв'язок війська з республіканськими інституціями.

Хоча у нових легіонах залишалося багато чого зі старих, маніпулярних легіонів, нові професійні, або ж напівпрофесійні, бойові підрозділи мали багато значних відмінностей. Нові легіони несли постійну службу та майже не змінювалися, тому залишали за собою свої назви та номери упродовж усього свого існування [35]. Якщо у минулому кожен легіон мав п'ять штандартів: орел, кінь, бик, вовк та кабан, то після реформ Гая Марія кожен легіон мав лише один військовий штандарт у вигляді срібного орла. Легіонери, які вважали службу в армії своєю професією, мали сильне відчуття спорідненості зі

своїм легіоном. Цим могли скористатися впливові лідери, що і зробив Юлій Цезар, який вправно використовував почуття гордості легіонерів та їхнє суперництво з іншими легіонами.

Забезпечення воїнів спорядженням тепер покладалося не на самих військових, а на державу, яка почала видавати кожному легіонеру зброю, обладунки та одяг. Зникли будь-які відмінності між різними класами в легіоні, водночас зникли легка піхота та кіннота. Легіон відтоді складався виключно з важкої піхоти, озброєної пілумами та гладіусами. Легіонери залишалися поділені на центурії, але тепер у кожній із них було 80 легіонерів, а дві центурії формували одну маніпулу. Але новими базовими тактичними підрозділами стали когорти. Когорта складалася з трьох маніпул, по одній з кожної попередньої лінії, чиї назви були збережені у титулах центуріонів, а загальна чисельність легіонерів в одній когорті становила близько 480 осіб. Союзні війська ще до того були організовані у когорти, про що повідомляє Полібій, згадуючи про них та їхню діяльність разом з легіонами в Іспанії у часи Другої пунічної війни [35]. Але у ті часи терміном «когорта» могли позначати будь-який умовний підрозділ, більший за маніпулу, але менший за легіон. Ймовірно, що умови на Іберійському півострові були сприятливі для більших підрозділів, але свідчень про те, що легіони були поділені на когорти ще до реформ Гая Марія, немає.

Когорта мала кілька переваг у порівнянні з колишніми маніпулами. Передусім це був військовий підрозділ, який звик працювати разом, і повинен був мати власного командира [42]. Найімовірніше, це був один з шести центуріонів. Однієї або кількох когорт було достатньо для виконання завдань та операцій, де залучення цілого легіону було б надлишковим. Під час битви легіон й досі застосовував тактику трьох ліній, чотири когорти стояли на передовій, три когорти посередині та три когорти займали тил [31]. Однак кожна когорта мала однакову кількість легіонерів та те ж саме спорядження. За потреби легіон міг вишикуватися у два або чотири ряди, якщо цього вимагали тактичні умови. Командувати легіоном стало набагато легше, оскільки тепер

полководець мав справу лише з 10 командирами когорт, а не з 30 командирами маніпул. Когорти не були вимушені рухатися разом із усім рядом, а могли переміщатися як окремі підрозділи. Легіон з 10 когорт був набагато маневренішим у тактичному та стратегічному плані, ніж легіон, який складався з маніпул.

Професіоналізація мала й низку інших переваг. Оскільки легіони стали постійним військом, досвід і технічні знання не втрачалися, як було колись через розпуск війська, а передавалися наступним поколінням солдатів [31]. Римська армія також демонструвала високий рівень інженерної майстерності, особливо це стало помітним упродовж I ст. до н. е., коли не залишилося тих, хто б міг суперничати в цьому з римлянами. Легіони мали спеціалістів та майстрів, а військові були чудовою робочою силою для виконання будь-яких інженерних робіт. Військо Юлія Цезаря мало людей, котрі могли звести міст через Рейн, створити або відновити флот кораблів, побудувати вали або облогові машини для взяття Аварікума або лінії фортифікації для блокади Алезії та її підкорення в часи кампанії у Галлії. Ці майстри об'єднувалися в одну групу лише впродовж певного поставленого перед ними завдання, а увесь інший час кожен з них був розподілений по когортах, де вони мали такі ж обов'язки, як і всі інші солдати.

Під час облоги Аварікума 8 легіонів під командуванням Цезаря протистояли 40 000 кельтських воїнів вождя Верцингеторікса. Аварікум був одним з найбільш укріплених кельтських опідумів, великих огорожених поселень, а територія навколо самого міста сприяла його обороноздатності, оскільки воно було оточене річкою та болотом і мало лише один вузький вхід. Цезар наказав своїм інженерам розробити облогові машини, здатні обійти захисні споруди Аварікума. Починаючи з височини, було зведено дві флангові стіни та насипи, а також дві вежі з таранами, які були висунуті вперед після завершення будівництва. Між стінами споруджувалася облогова тераса завширшки понад 100 метрів і заввишки 24 метри. Будівництво облогових машин тривало 25 днів, упродовж яких галли влаштовували вилазки з фортеці,

робили підкопи та спроби підпалити насипи та терасу. Впродовж облоги ситуація з провізією у римського війська ставала дедалі напруженішою, а напади кельтів заважали збору фуражу, але тоді Цезар відзначив дисципліну та витривалість своїх підлеглих: «Військо зазнавало найбільшої скрути з хлібом... однак від них не було чути жодного слова, негідного величі римського народу та попередніх перемог» [83]. Цей вислів можна вважати частиною римської пропаганди про незламність римського народу та неминучість їхньої перемоги.

Після зведення облогових машин місцевість Аварікума, на щастя для римлян, накрила сильна буря, яка змусила кельтських вартових шукати укриття, і Цезар скористався цією нагодою та перемістив своїх воїнів у вежі та на терасу, після чого вони розпочали атаку. Римляни захопили стіни Аварікума, але вглиб міста, куди відійшли ворожі війська, вони не просувалися, натомість обороняючись на стінах, що лише сіяло більшу паніку серед кельтів. Зрештою, галли почали шукати шляхи для утечі, що дало римлянам можливість розправитися з ними. Із 40 000 галлів лише близько 1 000 змогли врятуватися.

Останньою значною битвою Галльської війни стала облога Алезії. Алезія була опідумом на високому пагорбі, з двома річками по різні боки. Після поразки в битві під Герговією Цезар вирішив не брати місто прямим штурмом, натомість він задумав взяти поселення в облогу й змусити захисників здатися через голод: «... він викопав рів завширшки двадцять футів із прямовисними сторонами... Позаду ровів він спорудив вал і палісад заввишки двадцять футів... а навколо поставив башти на відстані вісімдесят футів одна від одної» [84]. У місті перебувало близько 80 000 кельтських воїнів, тому запасів харчів не могло вистачити надовго. Верцингеторікс планував здійснити удар з флангу по римлянах і одразу ж надіслав заклик про прибуття війська для зняття блокади. Протягом місяця римляни збудували близько 40 км укріплень: траншеї для воїнів, рови проти кельтської кінноти, башти та пастки. Укріплення були викопані у дві лінії: перша мала обороняти від захисників міста, а друга — від військ, що йшли їм на допомогу. Усі ці оборонні споруди дозволили Цезарю компенсувати чисельну перевагу галлів і, водночас, вести облогу міста та

оборону власного табору [31]. Під час вирішальних атак галли скористалися слабкими місцями у римській обороні, зокрема ділянкою на північному схилі пагорба, де рельєф був не вигідним для римського війська, але Цезар використав дисципліну легіонерів та швидке перекидання резервів для утримання позицій. Удар римської кавалерії у тил галлів остаточно розбив сили противника. Цезар наказав кельтам здати зброю та видати своїх вождів, що, зрештою, і було зроблено.

Найкращі легіони, які були зібрані за колишньої системи, загартовані довгою службою та натреновані досвідченими офіцерами й справді були грізною силою та, можливо, були настільки ж ефективними як найкращі легіони пізнішої професійної армії. Нові професійні війська були загалом краще треновані та дисципліновані, ніж їхні попередники, адже на відміну від них, їхня служба не припинялася [31]. Римляни вважали, що досягнення підрозділом вершини своїх військових умінь займало довгі роки успішних битв. Один з офіцерів Цезаря зазначав, що легіон, який був на своїй восьмій кампанії у Галлії, мав значний потенціал, але все ж не був настільки вправним, як ветеранські частини війська [36].

Під командуванням обдарованих та амбітних полководців професійні легіони стали важливим чинником найбільшого територіального розширення за всю історію Риму. Без своїх власних частин легкої піхоти та кавалерії, римське військо покладалося на союзників, які повинні були виконувати ці допоміжні ролі, але саме легіони брали на себе основний тягар. Такі постаті, як Марій, Сулла, Помпей, Лукул та Цезар раз у раз демонстрували військові можливості когортного легіону. В Європі, Північній Африці та Близькому Сході римляни зустрічалися в бою з різними, часто набагато чисельнішими, арміями, але вони не могли зрівнятися за професіоналізмом та дисципліною з римськими легіонами. Однак така впевненість іноді ставала руйнівною для римлян: наприклад, у битві при Каррах у 53 р. до н. е., де римляни зазнали нищівної поразки від парфянського війська.

Легіону з 10 когорт все ж не вистачало постійного командира. Призначення одного із заступників губернатора провінції, легата, командиром легіону ставало звичним явищем. У 58 р. до н. е., під час війни проти германського вождя Аріовіста, Цезар передав командування своїми шістьма легіонами своєму квестору та п'ятьом легатам. Квестор був обраним магістратом, сенатором, який лише починав свою кар'єру, до обов'язків якого належали ведення фінансів та виконання функцій заступника губернатора [5]. Легати не обиралися, а призначалися губернатором провінції з числа своєї сім'ї, друзів або політичних союзників. Деякі з них могли бути колишніми губернаторами та командирами військ, що давало їм лідерський досвід. У кожному легіоні було також шість трибунів. Деякі з них були молодими, недосвідченими аристократами на початку своєї політичної кар'єри, але все більше з них походило з колишнього вершницького стану [54]. Багато з них мали стільки ж досвіду, скільки й ті, хто мав військові звання. Постійні війни та періодичні цивільні заворушення у I ст. до н. е. дозволили багатьом офіцерам нести майже безперервну службу. Наступним важливим чинником, який сприяв збереженню військового досвіду в армії була поява професійних центуріонів. Уже в часи пізньої Римської республіки роль цих воїнів набуває більшого значення. Такі центуріони, як-от Секстій Бакулій, за свою діяльність у кампанії в Галлії, та Крастіній, у битві при Фарсалі у Греції, зображуються героями, які надихають своїх підлеглих. В усьому корпусі текстів, написаних Цезарем, лише раз згадується про підвищення воїна з лав простих легіонерів до центуріонату, і цей легіонер служив під командуванням Помпея, а не Цезаря [35]. Тому як саме відбувався процес вибору офіцерів та чи вони вступали до війська вже будучи офіцерами чи отримували підвищення з рангів армії, невідомо.

Після реформ Гая Марія професійна армія була набагато гнучкішою та ефективнішою силою, ніж її попередники. Її відносини з Республікою також відрізнялися від попередніх. Чоловікам, тією чи іншою мірою, надавався певний політичний вплив, відповідно до їхньої ролі в армії. Військова служба могла як приносити славу, так і прибуток, але покоління громадян були готові

служити через відчуття обов'язку перед Республікою [54]. По суті, старі гоплітські ідеали збереглися до цих часів, оскільки ті, хто воював за свою державу, були тими, хто мав найбільше втрати.

Більшість професійних військових походили із найбідніших класів римського суспільства, які майже не мали політичного впливу. Служба в армії забезпечувала їх засобами для існування, зокрема їжею, одягом та доходом, а також надавала відчуття мети [54]. Все це втрачалося після розпуску армії. Сенат відмовлявся визнавати, що римське військо вже не було ополченням, зібраним на основі майнового цензу, а було військовою силою, для якої служба була єдиним джерелом доходу [42]. Тому командири почали відігравати більшу роль у житті легіонерів, зважаючи на те, що після завершення служби легіонера командир міг надати йому земельний наділ [5]. Добрий генерал, який провів багато років та успішних кампаній зі своїм військом, а особливо генерал, який був природженим лідером, міг дозволити собі мати власну армію, яка була вірною йому, а не державі, яка не дбає про своїх солдат. Поєднання великих завоювань та періодичних громадянських війн стало визначальною рисою пізньої Римської республіки [31]. Легіони виступали проти легіонів і билися так само грізно, як і з будь-яким іншим ворогом. Ті, хто колись завойовував в ім'я Риму, тепер йшли маршем зі своїми арміями на столицю і прагнули взяти владу у свої руки. Професійне військо відіграло ключову роль у подіях, які, зрештою, призвели до знищення республіканської системи та створення принципату [38].

Зміни у комплектуванні, озброєнні, організації та командуванні зробили легіони більш дисциплінованими, досвідченими та ефективними на полі бою. Перехід від маніпулярної до когортної системи підвищив гнучкість та полегшив командування військом, а розвиток військової інженерії дав змогу римлянам успішно діяти не лише у відкритих битвах, а й під час складних облог, що добре проявилось в кампаніях Юлія Цезаря в Галлії. Водночас професійна армія стала залежною від заможних та впливових полководців, що підривало авторитет республіканських інституцій серед військових. Залежність

військових від генералів стала одним із головних чинників політичної кризи пізньої Республіки, громадянських воєн та приходу принципату.

РОЗДІЛ 4.

МЕТОДИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕМИ «РИМСЬКЕ ВІЙСЬКО ДОБИ РЕСПУБЛІКИ»

Тема римського війська доби Республіки має значний педагогічний потенціал, оскільки дає можливість розглянути військову історію не лише як опис битв, озброєння чи полководців, а й як важливу частину соціального, політичного та культурного розвитку Стародавнього Риму. У шкільному курсі всесвітньої історії вивчення Римської республіки зазвичай пов'язане із дослідженням таких питань, як становлення республіканського устрою, боротьба патриціїв та плебеїв, завоювання Італії, Пунічні війни, криза Республіки та встановлення одноосібної влади. Водночас саме римське військо було одним із ключових чинників цих процесів, тому його вивчення дозволить учням краще зрозуміти процес розвитку Римської держави.

Педагогічна цінність цієї теми полягає насамперед у тому, що вона дозволяє показати взаємозв'язок між військовою службою, громадянськими правами та соціальним становищем людини у римському суспільстві. Римське військо доби Республіки довгий час не було професійною армією у сучасному розумінні, а громадянським ополченням, у якому служба була пов'язана із майновим становищем, політичним впливом та обов'язками перед державою. Це дає змогу вчителю пояснити учням, що армія в часи Античності була не відокремленою інституцією, а частиною суспільного устрою.

Окреме значення має те, що тема римського війська дозволяє формувати в учнів уміння бачити історичні явища у розвитку. Наприклад, можна простежити шлях від раннього громадянського ополчення і фалангового строю до маніпулярного легіону, а пізніше – до поступової професіоналізації війська. Це дає змогу учням зрозуміти, що історичні інституції не виникають одразу у завершеному вигляді, а змінюються під впливом воєн, соціально-економічних змін, політичних конфліктів і зовнішніх викликів.

Вивчення цієї теми сприяє розвитку критичного мислення в учнів. Вони можуть порівнювати античні джерела, зокрема Полібія, Тіта Лівія, Плутарха, Саллюстія чи Юлія Цезаря та їхнє бачення подій, із сучасними історичними інтерпретаціями. Це дозволить показати учням, що історія — не просто переказування фактів, а осмислення їхнього значення та впливу на майбутні події, яке формується через аналіз джерел, порівняння різних поглядів, оцінку достовірності інформації та розуміння позиції автора.

Тема римського війська має й виховний потенціал. Під час її вивчення можна обговорювати питання громадянської відповідальності, дисципліни, ставлення до держави, ролі особистості в історії, небезпеки посилення ролі військових лідерів у політичному житті. Особливо важливо, що ця тема дозволяє уникнути спрощеного погляду на війну. Навпаки, вона дає можливість показати, що військові успіхи Риму мали важкі наслідки: з одного боку, вони сприяли розширенню держави, а з іншого – посилювали соціальну нерівність, політичну боротьбу та кризу республіканських інституцій.

У закладах загальної середньої освіти тема «Римське військо доби Республіки» може бути інтегрована насамперед у курс всесвітньої історії для 6-го класу, де вивчається історія Стародавнього світу. Її можна розглядати в контексті вивчення Римської республіки, її суспільного устрою, завоювань, Пунічних війн, реформ братів Гракхів, діяльності Гая Марія, Сулли, Помпея та Цезаря. Окремі аспекти теми можна використати у старших класах під час повторення історії державності, права, політичних режимів, громадянства та ролі війська в суспільстві.

У межах шкільного курсу цю тему доцільно інтегрувати у ширші навчальні питання. Наприклад, під час вивчення ранньої Римської республіки можна звернути увагу на зв'язок між майновим поділом громадян і військовою службою. Під час розгляду Пунічних війн слід показати переваги та слабкі сторони маніпулярного легіону, а також роль союзників Риму. Вивчаючи кризу Республіки, варто пояснити, як професіоналізація армії та особиста відданість солдатів полководцям вплинула на політичну боротьбу.

Цю тему можна інтегрувати при вивченні політичної та військової історії Стародавнього Риму на уроках всесвітньої історії або на уроках громадянської освіти під час обговорення понять громадянства, обов'язків громадянина, державної служби, відповідальності перед суспільством. Також знання з цієї теми можна використати на уроках географії під час роботи з картами римських завоювань, маршрутами військових кампаній, аналізом значення рельєфу для бойових дій. Є потенціал для позакласної роботи через історичні дискусії, рольові ігри, навчальні проекти, створення презентацій, міні-досліджень або історичних реконструкцій.

Тема римського війська є не лише інформативною, а й розвивальною. Вона допоможе учням краще зрозуміти не тільки історію Риму, а й загальні закономірності розвитку держави, суспільства та військових інституцій.

Вивчення теми «Римське військо доби Республіки» сприятиме формуванню низки предметних історичних компетентностей. Насамперед йдеться про хронологічну компетентність, оскільки учні повинні розуміти основні етапи розвитку римського війська: раннє громадянське ополчення, фаланговий стрій, маніпулярний легіон, зміни періоду Пунічних війн, реформи Гая Марія та професійну армію пізньої Республіки. Для цього можна використовувати хронологічні таблиці, стрічки часу та завдання на встановлення послідовності подій.

Просторова компетентність також є важливою. Римські завоювання неможливо повноцінно зрозуміти без роботи з картою. Учні повинні бачити, як Рим поступово поширював свою владу на Лацій, Італію, Західне Середземномор'я, а згодом і на елліністичний Схід. Робота з картою дозволить показати, що військові успіхи Риму були пов'язані не лише з дисципліною легіонів, а й з умінням використовувати дороги, колонії, союзницькі території та стратегічні ресурси.

Завдяки роботі з уривками текстів античних авторів можна формувати джерелознавчу компетентність. Наприклад, можна запропонувати учням уривок з Полібія про структуру римського легіону або з Цезаря про військову

дисципліну і командування. Після цього учні мають дати відповідь на питання: хто є автором джерела, з якою метою він писав, яку інформацію можна вважати фактичною, а де помітне авторське упередження. Це дозволить сформуванню розуміння того, що історичне джерело потребує критичного аналізу.

Логічну компетентність можна розвивати через встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Наприклад, учні можуть пояснити, чому фаланга була менш ефективною в умовах пересіченої місцевості, чому маніпулярний легіон краще відповідав потребам римської експансії, чому тривалі війни сприяли зміні соціального складу армії, а також чому посилення ролі полководців стало небезпечним для республіканського устрою.

Аксіологічна компетентність формується через оцінку історичних явищ. Учні можуть обговорювати питання: чи була римська армія лише інструментом захисту держави, чи також засобом завоювання? Чи можна вважати військову дисципліну головною причиною успіху Риму? Чи були реформи Гая Марія позитивним або негативним явищем для Республіки? Такі питання не мають однозначної відповіді, тому вони сприяють розвитку аргументованого мислення.

Тема також сприяє розвитку ключових компетентностей, зокрема, громадянської компетентності, яка розвивається через аналіз зв'язку між правами та обов'язками римського громадянина. Інформаційно-цифрова компетентність може формуватися через пошук і критичну оцінку навчальних матеріалів, створення презентацій, ментальних карт або інтерактивних схем. Комунікативна компетентність розвивається під час дискусій, групової роботи та захисту навчальних проєктів. Уміння вчитися формується через самостійну роботу з текстом, картою, таблицею, історичним джерелом.

Під час викладання теми доцільно поєднувати традиційні та інтерактивні методи навчання. Просте пояснення матеріалу вчителем є необхідним, оскільки тема містить багато спеціальних понять: легіон, маніпула, центурія, гастати, принципи, тріарії, веліти, еквіти, союзницькі али, військові трибуни,

центуріони. Але ефективне засвоєння цих понять можливе лише тоді, коли учні застосовують їх у практичних завданнях.

Одним із найдоцільніших методів є проблемне навчання. Наприклад, урок можна побудувати навколо проблемного питання: «Чому римська армія стала однією з найефективніших військових систем античного світу?» Учні можуть давати свої припущення, а потім перевіряти їх через аналіз джерел, карт, схем та історичних фактів. У результаті вони приходять до висновку, що успіх римського війська пояснювався не одним фактором, а поєднанням дисципліни, організації, громадянської мобілізації, союзницької системи, тактичної гнучкості та політичної волі.

Ефективним є метод порівняння. Учням можна запропонувати порівняти грецьку фалангу та римський маніпулярний легіон за такими критеріями: структура, озброєння, спосіб ведення бою, переваги, недоліки, умови ефективного використання. Це допоможе їм зрозуміти, чому римляни поступово відмовилися від фалангового строю і перейшли до більш гнучкої маніпулярної системи.

Інтерактивні методи також мають велике значення. Наприклад, можна провести рольову гру «Засідання римського сенату перед війною з Карфагеном». Частина учнів представляє сенаторів, інші – військових командирів, союзників Риму, плебеїв-землевласників або вершників. Завдання полягає в тому, щоб обговорити питання мобілізації війська, фінансування кампанії та можливих наслідків війни. Така форма роботи дозволяє краще зрозуміти, що військові рішення в Римі були тісно пов'язані з політикою та соціальними інтересами.

Використовуючи метод навчального проєкту, учні можуть підготувати міні-проєкти на різні теми: «Один день із життя римського легіонера», «Римський військовий табір», «Битва при Каннах: причини поразки Риму», «Гай Марій і зміни в римському війську», «Римський легіон і сучасне уявлення про армію». Проєктна робота сприяє розвитку самостійності учнів, навичок пошуку інформації, критичного відбору матеріалу та публічного виступу.

Для ефективного вивчення теми доцільно розробити комплекс дидактичних матеріалів, які відповідали б принципам науковості, доступності, системності, міждисциплінарного та компетентнісного підходів. Такі матеріали повинні не лише передавати інформацію, але й організовувати активну діяльність учнів.

Одним із базових матеріалів може бути понятійний словник. До нього варто включити такі терміни: легіон, маніпула, центурія, центуріон, військовий трибун, гастати, принципи, тріарії, веліти, еквіти, ала, союзники, громадянське ополчення, професіоналізація армії. Учні можуть отримати завдання не просто вивчити їх, а й скласти речення з кожним поняттям або пояснити його роль у римській військовій системі.

Тема «Римське військо доби Республіки» має значний освітній, розвивальний і виховний потенціал. Її вивчення дозволяє учням краще зрозуміти історію Стародавнього Риму, оскільки армія була одним із ключових чинників становлення, розширення та внутрішніх перетворень Римської держави. Через аналіз військової організації можна пояснити не лише перебіг воєн, але й особливості громадянства, соціальної структури, політичної боротьби та кризи республіканського устрою.

У методичному плані ця тема є зручною для використання різних форм і методів навчання: проблемного викладу, роботи з історичними джерелами, картографічних завдань, порівняльного аналізу, рольових ігор, дискусій та навчальних проєктів. Такий підхід дозволяє перейти від простого запам'ятовування фактів до формування історичного мислення.

Розроблення дидактичних матеріалів має ґрунтуватися на принципах науковості, доступності, міждисциплінарного та компетентнісного підходів. Вони мають допомагати учням не лише засвоювати інформацію про структуру римського війська, а й аналізувати причини історичних змін, працювати з джерелами, порівнювати різні історичні явища та аргументовано висловлювати власну думку.

ВИСНОВКИ

У дослідженні проведено комплексний аналіз римського війська доби Республіки як військово-політичної інституції та соціального явища, яке відображало процеси римського державотворення, соціальної стратифікації та політичної боротьби в Стародавньому Римі впродовж майже п'яти століть існування Республіки.

Нерівномірність джерельної бази та переплетення реальних історичних подій із міфами й легендами ускладнюють формування чіткого уявлення про раннє римське суспільство. Головною рисою римської військової системи у цю добу був безпосередній зв'язок між майновим становищем громадянина та його роллю у легіоні. Аристократи, завдяки своїм володінням, служили вершниками римської армії, а заможні громадяни, які могли дозволити собі значну кількість спорядження, були важкою піхотою легіону. Римлянам із незначними статками була відведена роль легкої піхоти та допоміжних або спеціальних підрозділів війська. Ця система зазнала значних змін наприкінці II ст. до н. е., в часи консульства Гая Марія, за якого майновий чинник втратив своє попереднє значення для прийняття на військову службу, а держава почала забезпечувати своїх воїнів потрібним спорядженням, через що легка піхота зникла з легіонів, які відтоді складалися лише із важкої піхоти та кавалерії.

У ході дослідження були виділені основні етапи становлення римської військової організації. Розвиток римського війська був довготривалим процесом, упродовж якого армія Риму пройшла шлях від аристократичних загонів, гоплітської фаланги, маніпулярного та когортного легіону пізньої Республіки. Кожен із цих етапів був відповіддю на виклики свого часу: фаланга була чудовим бойовим порядком для війська ополчення, маніпула була маневренішою та більше підходила для боїв у пересіченій місцевості, а когорта поєднала маневреність колишніх тактичних одиниць із ефективнішим командуванням окремими підрозділами. Реформи Сервія Тулія, якими було започатковано майновий ценз та поділ громадян на центурії, стали основою для

зв'язку між власністю, громадянством і військовою службою, який зберігся упродовж усієї республіканської епохи.

Визначено особливості структури, забезпечення та соціального складу римського війська. Маніпулярний легіон середини Республіки, описаний Полібієм, складався з 4 200 піхотинців та 300 вершників, поділених за віком і майновим становищем на еквітів, гастатів, принципів, тріаріїв та велітів. Кожен легіон доповнювала рівна йому за чисельністю ала союзних італійських військ, а консульська армія складалася з двох легіонів та двох ал, загальна чисельність такої армії становила близько 20 тисяч воїнів. Вважається, що до реформ Гая Марія римське військо було виключно громадянським ополченням, у якому кожен легіонер мав сам забезпечувати себе спорядженням, відповідно до свого майнового стану, що, у свою чергу, означало, що армія була відображенням суспільних тенденцій. Після реформ Марія держава взяла на себе озброєння та спорядження своїх солдатів, а військо перетворилося на однорідні за комплектацією легіони важкої піхоти, які ділилися на десять когорт по 480 осіб у кожній.

Досліджено тактику, озброєння та військову дисципліну римської армії. Озброєння легіонера – пілум, гладіус, кольчужна кіраса, монтефортінський шолом та скутум – римляни запозичували в інших народів, часто у своїх ворогів. Для римлян це було проявом їхнього уміння адаптуватися до нових технологій та викликів. Тактика трьох ліній, що передбачала розгортання війська з можливістю взаємної ротації підрозділів, забезпечувала римській піхоті стійкість у тривалому бою. Окремо досліджено й систему римського військового табору, який був втіленням римських принципів дисципліни, ієрархії та порядку. Розглянуто розвиток римського флоту в добу Першої Пунічної війни, а саме: створення квінкверем за карфагенським зразком, винайдення штурмового трапа «ворон», завдяки якому Рим зумів перемогти більш досвідчених у морських боях карфагенян та стати головною морською силою Західного Середземномор'я.

Було досліджено взаємозв'язок між розвитком римського війська та політичними й соціальними змінами у Римській республіці. Розглянуто, як соціальна структура римського суспільства визначала форму військової організації та як політичний вплив громадян значною мірою відповідав їхній ролі у війську. Військова служба стала одним із головних чинників, які сприяли змінам у римському суспільстві. Завоювання заморських територій та потреба у постійних гарнізонах у цих провінціях зумовили руйнацію традиційної системи ополчення із селян-землевласників. Нестача громадян, які б відповідали майновим критеріям для служби у війську, стала причиною поступового зниження самого цензу і, зрештою, призвела до реформ Гая Марія, завдяки яким до війська могли вступати й найбідніші верстви римського суспільства, пролетаріат. Після цих реформ розпочалася професіоналізація римського війська, оскільки армію більше не розпускали, а все більше легіонерів вважали військовою справою своїм покликанням.

Оцінено тенденції, що передували реформам Гая Марія та сприяли розширенню призову до війська на найбідніші верстви населення. Найімовірніше, реформи Гая Марія були визнанням на офіційному рівні потреби у скасуванні майнового показника як одного з основних чинників для військової служби. Професіоналізація, що посилювалася після цих реформ, змінила характер лояльності легіонів та посилювала їхню залежність, і якщо у минулому вони були вірні Римській республіці, то через нехтування державою потребами своїх солдатів військові почали покладатися на впливових полководців, таких як Сулла, Помпей, Цезар та Октавіан, які на знак подяки за службу пропонували значні дари, зокрема земельні наділи. Цей період став часом найбільшої римської експансії, але залежність війська від впливових командирів стала головним чинником падіння республіканського ладу.

Результатами дослідження стали такі наукові положення. Римське військо доби Республіки варто розглядати як органічну частину соціально-політичної системи римського суспільства. Розвиток римського війська був довготривалим процесом, що супроводжувався пристосуванням до конкретних викликів –

військових поразок, географічних умов, соціально-економічних змін у римському суспільстві. Римський військовий успіх був результатом поєднання багатьох чинників: значних людських ресурсів, стійких традицій громадянства, дипломатичних відносин з італійськими племенами, уміння переймати ворожі технології та суворої військової дисципліни.

Практична цінність одержаних результатів полягає у можливості їхнього використання у професійній підготовці майбутніх учителів історії. Матеріали дослідження можуть бути застосовані при підготовці уроків зі всесвітньої історії, особливо при вивченні тем, пов'язаних із Римською республікою, Пунічними війнами, кризою республіканського ладу та діяльністю таких постатей, як Гай Марій, Сулла, Помпей, Цезар та інших. Тема має значний педагогічний потенціал для формування в учнів хронологічної, просторової, джерелознавчої, логічної та аксіологічної компетентностей. Запропоновано такі методичні підходи до викладання теми, зокрема проблемне навчання, метод порівняння, рольові ігри, навчальні проєкти.

Перспективними напрямками подальших наукових досліджень є глибший аналіз ролі союзних італійських військ у складі римської армії, дослідження повсякденного життя і психології римського легіонера, порівняльний аналіз римської мобілізаційної системи з військовими системами елліністичних держав, а також подальша інтеграція новітніх зарубіжних історіографічних здобутків у вітчизняний науковий дискурс.

Римське військо доби Республіки представлене у цій роботі як складна, динамічна та багатогранна інституція, яка пройшла шлях від невеликого громадянського ополчення до професійних легіонів, завдяки яким Рим підкорив Середземномор'я. Однак ціною створення однієї з найсильніших армій античної Європи стало руйнування республіканського ладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Берд М. SPQR. Історія Давнього Риму / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ : BookChef, 2024. 496 с.
2. Моммзен Т. Історія Риму. Київ : Арій, 2023. 384 с.
3. Олійник М. Внесок Гая Марія у професіоналізацію римського війська. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія: Історія. 2016. Вип. 38. С. 191–218.
4. Олійник М. Проблема добровільності у комплектуванні римського війська (V–II ст. до н. е.). *Проблеми гуманітарних наук*. Серія: Історія. 2018. Вип. 42. С. 214–242.
5. Стадник О. В. Римська армія як чинник політичної боротьби в період пізньої Республіки. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету*. Серія: Історія. Вінниця, 2017. Вип. 25. С. 184–189.
6. Armstrong J. War and Society in Early Rome: From Warlords to Generals. Cambridge : Cambridge University Press, 2016. 320 p.
7. Broughton T. R. S. The Magistrates of the Roman Republic. Vol. 1: 509 B.C. – 100 B.C. New York : American Philological Association, 1951. 578 p.
8. Broughton T. R. S. The Magistrates of the Roman Republic. Vol. 2: 99 B.C. – 31 B.C. New York : American Philological Association, 1952. 647 p.
9. Brunt P. A. Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14. Oxford : Clarendon Press, 1971. 750 p.
10. Cadiou F. L'Armée imaginaire: les soldats prolétaires dans les légions romaines au dernier siècle de la République. Paris : Les Belles Lettres, 2008. 726 p.
11. Campbell B. The Roman Army, 31 BC – AD 337: A Sourcebook. London ; New York : Routledge, 1994. 304 p.
12. Campbell B., Tritle L. A. The Oxford Handbook of Warfare in the Classical World. Oxford : Oxford University Press, 2013. 784 p.

13. Cary M., Scullard H. H. A History of Rome down to the Reign of Constantine. 3rd ed. London : Macmillan, 1975. 700 p.
14. Chidwick H.-M. The military step: theorising the mobilisation of the Roman army. *Critical Military Studies*. 2021. Vol. 7, № 2. P. 107–131.
15. Cornell T. J. The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars, c. 1000–264 BC. London ; New York : Routledge, 1995. 528 p.
16. Cowan R. Roman Legionary 109–58 BC: The Age of Marius, Sulla and Pompey the Great. Oxford : Osprey Publishing, 2003. 64 p.
17. Crawford M. H. The Roman Republic. 2nd ed. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1993. 240 p.
18. Daly G. Cannae: The Experience of Battle in the Second Punic War. London ; New York : Routledge, 2002. 272 p.
19. Dobson M. The Army of the Roman Republic: The Second Century BC, Polybius and the Camps at Numantia, Spain. Oxford : Oxbow Books, 2008. 436 p.
20. Eckstein A. M. Senate and General: Individual Decision Making and Roman Foreign Relations, 264–194 B.C. Berkeley : University of California Press, 1987. 394 p.
21. Eckstein A. M. Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome. Berkeley : University of California Press, 2006. 370 p.
22. Erdkamp P. Hunger and the Sword: Warfare and Food Supply in Roman Republican Wars, 264–30 BC. Amsterdam : J. C. Gieben, 1998. 300 p.
23. Erdkamp P. A Companion to the Roman Army. Malden, MA ; Oxford : Blackwell Publishing, 2007. 574 p.
24. Evans R. J. Gaius Marius: A Political Biography. Pretoria : University of South Africa, 1995. 250 p.
25. Everitt A. The Rise of Rome: The Making of the World's Greatest Empire. New York : Random House, 2012. 512 p.

- 26.Faszczka M. N. Centurions of the Roman Republic. Berlin : De Gruyter, 2021. 342 p.
- 27.Fields N. Caesar's Legionary: The Roman Soldier 58–50 BC. Oxford : Osprey Publishing, 2010. 64 p.
- 28.Fields N. Roman Republican Legionary 298–105 BC. Oxford : Osprey Publishing, 2010. 64 p.
- 29.Forsythe G. A Critical History of Early Rome: From Prehistory to the First Punic War. Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California Press, 2005. 400 p.
- 30.Fronza M. P. Between Rome and Carthage: Southern Italy during the Second Punic War. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. 390 p.
- 31.Goldsworthy A. The Roman Army at War 100 BC – AD 200. Oxford : Clarendon Press, 1996. 311 p.
- 32.Goldsworthy A. Roman Warfare. London : Cassell, 2000. 224 p.
- 33.Goldsworthy A. The Punic Wars. London : Cassell, 2000. 412 p.
- 34.Goldsworthy A. Cannae: Hannibal's Greatest Victory. London : Cassell, 2001. 224 p.
- 35.Goldsworthy A. The Complete Roman Army. London : Thames & Hudson, 2003. 224 p.
- 36.Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven ; London : Yale University Press, 2006. 608 p.
- 37.Grant M. The History of Rome. London : Faber and Faber, 1986. 448 p.
- 38.Gruen E. S. The Last Generation of the Roman Republic. Berkeley : University of California Press, 1974. 596 p.
- 39.Harris W. V. War and Imperialism in Republican Rome, 327–70 B.C. Oxford : Clarendon Press, 1979. 293 p.
- 40.Hoyos D. Hannibal's Dynasty: Power and Politics in the Western Mediterranean, 247–183 BC. London ; New York : Routledge, 2003. 336 p.
- 41.Hoyos D. Mastering the West: Rome and Carthage at War. Oxford : Oxford University Press, 2015. 360 p.

42. Keppie L. *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*. London : Batsford, 1984. 264 p.
43. Lendon J. E. *Soldiers and Ghosts: A History of Battle in Classical Antiquity*. New Haven ; London : Yale University Press, 2005. 468 p.
44. MacMullen R. *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1963. 212 p.
45. Matyszak P. *Legionary: The Roman Soldier's Unofficial Manual*. London : Thames & Hudson, 2009. 208 p.
46. Niebuhr B. G. *Römische Geschichte : in 3 Bänden*. Berlin : G. Reimer, 1811–1832.
47. Oakley S. P. *A Commentary on Livy, Books VI–X. Vol. 1–4*. Oxford : Oxford University Press, 1997–2005.
48. Rawson E. *The Literary Sources for the Pre-Marian Army*. *Papers of the British School at Rome*. 1971. Vol. 39. P. 13–31.
49. Rich J. W. *The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century B.C.* *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. 1983. Bd. 32, H. 3. P. 287–331.
50. Rosenstein N. *Rome at War: Farms, Families, and Death in the Middle Republic*. Chapel Hill : University of North Carolina Press, 2004. 328 p.
51. Rosenstein N., Morstein-Marx R. *A Companion to the Roman Republic*. Malden, MA ; Oxford : Blackwell Publishing, 2006. 769 p.
52. Sage M. M. *The Republican Roman Army: A Sourcebook*. London ; New York : Routledge, 2008. 312 p.
53. Scullard H. H. *From the Gracchi to Nero: A History of Rome from 133 B.C. to A.D. 68*. 5th ed. London ; New York : Routledge, 1982. 496 p.
54. Southern P. *The Roman Army: A Social and Institutional History*. Oxford : Oxford University Press, 2006. 384 p.
55. Stewart R. *Public Office in Early Rome: Ritual Procedure and Political Practice*. Ann Arbor : University of Michigan Press, 1998. 255 p.

56. Taylor M. J. *Soldiers and Silver: Mobilizing Resources in the Age of Roman Conquest*. Austin : University of Texas Press, 2020. 248 p.
57. *The Cambridge Ancient History*. Vol. 7, Pt. 2: *The Rise of Rome to 220 BC* / ed. by F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie ; assisted by A. Drummond. 2nd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 1990.
58. Caesar J. *The Civil War* / transl. by J. M. Carter. Oxford : Oxford University Press, 1997. 336 p.
59. Caesar J. *The Gallic War* / transl. by C. Hammond. Oxford : Oxford University Press, 1996. 288 p.
60. Dionysius of Halicarnassus. *Roman Antiquities*. Vol. 1–7 / transl. by E. Cary. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1937–1950. Loeb Classical Library.
61. Livy. *History of Rome*. Vol. 1–14 / transl. by B. O. Foster et al. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1919–1959. Loeb Classical Library.
62. Plutarch. *Lives*. Vol. 1–11 / transl. by B. Perrin. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1914–1926. Loeb Classical Library.
63. Polybius. *The Histories*. Vol. 1–6 / transl. by W. R. Paton. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1922–1927. Loeb Classical Library.
64. Sallust. *The War with Catiline. The War with Jugurtha* / transl. by J. C. Rolfe. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1921. 522 p.
65. Livy. *History of Rome*. I.42.
66. Livy. *History of Rome*. I.43.
67. Dionysius of Halicarnassus. *Roman Antiquities*. IV.16–18.
68. Livy. *History of Rome*. IX.3.12–13.
69. Livy. *History of Rome*. IX.4.
70. Polybius. *The Histories*. VI.26.3.
71. Polybius. *The Histories*. XVIII.31.
72. Polybius. *The Histories*. XVIII.32.10–11.
73. Polybius. *The Histories*. VI.19–26.
74. Polybius. *The Histories*. VI.22.1–4.

- 75.Polybius. The Histories. VI.21–24.
- 76.Polybius. The Histories. VI.24.8–9.
- 77.Polybius. The Histories. VI.23.8–11.
- 78.Dionysius of Halicarnassus. Roman Antiquities. XX.11.2.
- 79.Polybius. The Histories. VI.31.
- 80.Plutarch. Lives. Mar.2.3.
- 81.Sallust. The War with Jugurtha. 86.2.
- 82.Plutarch. Lives. Mar.26.2.
- 83.Caesar J. The Gallic War. VII.17.
- 84.Caesar J. The Gallic War. VII.72.1–4.